

'Gijs we staan om je heen!'

Hoe VVD-vicepremier en alomteweeserd 'vakminister' Gijs van Aardenne 'aangeschoten wild' werd.

Masterscriptie Geschiedenis

Universiteit Leiden

Tom de Kleer – S1814648

‘Gijs we staan om je heen!’

Hoe VVD-vicepremier en alomtewees gewaardeerd ‘vakminister’ Gijs van Aardenne ‘aangeschoten wild’ werd.

Tom de Kleer

S-1814648

Ringdijk 39

2461BX Ter Aar

0622733512

t.c.j.de.kleer@umail.leidenuniv.nl

Masterscriptie ‘Politics, Culture and National Identities’

Scriptiebegeleider: Prof. Dr. Henk te Velde

1-7-2020

19.790 woorden (18.000 woorden + 10%, exclusief inhoudsopgave, voetnoten en literatuur- en bronnenlijst).

Verantwoording illustratie voorpagina:

Vindplaats: *IISG* Tekenaar: **H.Gijsbers** Gepubliceerd in: *Elsevier Weekblad*, 9 maart 1985.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1	
<i>Minister Van Aardenne en het eerste kabinet Van Agt</i>	8
Hoofdstuk 2	
<i>De RSV-enquêtecommissie en haar werkzaamheden</i>	13
Hoofdstuk 3	
<i>De conclusies van de RSV-enquêtecommissie</i>	17
Hoofdstuk 4	
<i>Een ‘dubbele moraal’?</i>	22
Hoofdstuk 5	
<i>De ‘blanco cheque’</i>	26
Hoofdstuk 6	
<i>Het ‘onaanvaardbaar’</i>	31
Hoofdstuk 7	
<i>VVD: voorspel</i>	39
Hoofdstuk 8	
<i>VVD: naspel</i>	45
Hoofdstuk 9	
<i>Het voorwaardelijke vertrouwen van het CDA</i>	51
Conclusie	54
Literatuur- en Bronnenlijst	57

Inleiding

Het was reeds na middernacht, in de nacht van 19 op 20 december 1984, toen de ervaren SGP-fractie leider Henk van Rossum een metafoor uitsprak die de Nederlandse parlementaire geschiedenis in zou gaan. VVD-vicepremier en minister van Economische Zaken, Gijs van Aardenne was dermate gehavend een debat waarin de ‘vertrouwensvraag’ aan de orde kwam, doorgekomen dat Van Rossum stelde dat hij het restant van zijn politieke loopbaan als ‘aangeschoten wild’ in zou gaan. Van Aardenne pareerde: ‘Ik denk dat aangeschoten wild zich kan herstellen als de kogel niet dodelijk is.’ De kogel bleek niet dodelijk maar de wond zou wel verschrikkelijk gaan etteren, met alle gevolgen van dien voor Van Aardenne en zijn partij.¹

Het debat werd gehouden een week nadat de parlementaire enquêtecommissie naar de RSV-werf met een vernietigend rapport was gekomen. Voor het eerst sinds ruim drie decennia had de Kamer haar zwaarste politieke controlemiddel uit de kast gehaald. In maart 1983 werd ertoe besloten nadat bekend was geworden dat *Rijn-Schelde-Verolme*, een miljoenenconcern voor scheepswerven en machinefabrieken, failliet was gegaan terwijl het miljarden aan staatssteun aan had ontvangen.² Dat Van Aardenne uiteindelijk het voornaamste slachtoffer zou worden leek zeer onaannemelijk. Het was volgens partijgenoten namelijk juist Van Aardenne geweest die zich herhaaldelijk tegen overtollige staatssteun had verzet. Niet zonder reden had hij van werfarbeiders de illustere bijnaam ‘Gijs de Werfwurger’ gekregen. Hij had de enquête daarnaast ook zelf toegejuicht: ‘Ik was, als minister van Economische Zaken, een voorstander van die enquête: zo zou in beeld worden gebracht hoeveel ellende er kon ontstaan door overheidsbemoediging.’³

Vanaf het verhoor van Van Aardenne, in de zomer van 1984, stond de zaak op scherp. Duidelijk werd dat hij de Kamer verkeerd had geïnformeerd over een verliesregeling met het noodlijdende RSV. De zaak was volgens Van Aardenne een afwikkelingskwestie en het bekend worden ervan zou vrijwel zeker de belangen van de staat en RSV hebben geschaad.⁴ Er volgden spannende maanden, resulterend in een climax op 10 december 1984 toen de enquêtecommissie na twintig maanden ijverig onderzoekswerk in een persconferentie haar conclusies presenteerde. VVD-partijvoorzitter Jan Kamminga en fractieleider Ed Nijpels luisterden mee: ‘Wij zaten daar op onze hurken te luisteren, twee uur lang. Na een kwartier wisten we al dat we geklopt waren. Het ging alleen maar over Gijs van Aardenne.’⁵

¹ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 19-12-1984 (38ste vergadering), 2599.

² Dirk Jan Wolfram, ‘Witte pakken en integraalhelmen: Waarheidsvinding in de tweede golf van parlementaire enquêtes, 1983-2003’, in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2010 (Amsterdam 2010)*, 63-73, aldaar 65.

³ Jan Hoedeman, *Hans Wiegels en het spel om de macht*. (Utrecht 1993), 136; *De Volkskrant*, 21-12-1984.

⁴ *De Volkskrant*, 12-7-1984.

⁵ André Vermeulen, *De Liberale Opmars: 65 Jaar VVD in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2013), 154.

De enquêtecommissie meende niet 'één hoofdschuldige' aan te kunnen wijzen. Echter het verkeerd informeren van de Kamer raakte, aldus voorzitter Van Dijk, 'het vertrouwensbeginsel, de fundamentele basis van onze parlementaire democratie' en werd daarom bestempeld als 'ronduit misleidend' en 'onaanvaardbaar'. Het gevolg van deze woordkeuze was dat vrijwel alle aandacht zich op Van Aardenne toespitste.⁶ Kamminga bedacht de oneliner 'Gijs we staan om je heen', waarmee hij het signaal meende af te geven Van Aardenne te steunen, maar tegelijkertijd een voorbehoud behield voor het politieke debat dat nog zou volgen. Het werd het begin van een lijdensweg.⁷ CDA-fractievoorzitter Bert de Vries sprak vervolgens een 'voorwaardelijk groen licht' uit, hetgeen zout in de wonden van de VVD werd. Oppositieleider Den Uyl speelde er namelijk feilloos op in door Nijpels voor te houden: 'U accepteert nu dat de minister hier niet meer als voorwaardig minister zit maar als iemand, die van de grootste regeringsfractie uitsluitend voorwaardelijk vertrouwen geniet?'⁸

De daaropvolgende maanden zou de druk op Van Aardenne, die zichzelf van geen kwaad bewust was, en zijn partij, die verontwaardigd was over de wijze waarop 'hun Gijs' werd behandeld, worden opgevoerd. De VVD was verdeeld en zat klem tussen loyaliteit tegenover haar vicepremier en de vrees voor electorale schade. De beschadigde Van Aardenne maakte zijn ambtstermijn af maar het RSV-drama bleef aan hem kleven. In 1994 werd hij namens zijn partij Eerste Kamerlid, gehinderd door de ziekte ALS, waaraan hij slechts een aantal maanden later overleed. In een interview, een half jaar voor zijn dood, zei zijn vrouw: 'Er zijn twee woorden van drie letters die ik vreselijk vind om te horen. RSV en ALS.' Ze stonden, aldus *De Volkskrant*, symbool voor zijn respectievelijk politieke en fysieke dood.⁹

Tijdens de herdenking in de Eerste Kamer refereerde voorzitter Herman Tjeenk-Willink aan de affaire die hem zozeer had getekend: 'Achteraf is het misschien wat ironisch dat juist hij, de bruggenbouwer, averij zou oplopen omdat de omslag van massale steun aan individuele bedrijven politiek binnen de regeringspartijen, nog niet breed gedragen werd. Was Van Aardenne misschien ook een te aardig mens en een te loyaal bestuurder om de brug naar het nieuwe beleid, zelfs als de no-nonsense in persoon, in looppas over te willen steken. Parlementair historisch onderzoek zal ooit deze en andere vragen wel beantwoorden.'¹⁰

In 2018 publiceerde Anne Bos haar proefschrift *Verloren Vertrouwen*, een studie naar de geschiedenis van gevallen ministers en staatssecretarissen in de periode 1967 – 2002. Van Aardenne was dan wel aangebleven maar ze zag in zijn aanblijven een keerpunt in de parlementaire geschiedenis. De RSV-enquête leidde, aldus Bos, 'tot een herbezinning op ministeriële

⁶ *De Volkskrant*, 11-12-1984; *Nederlands Dagblad*, 11-12-1984.

⁷ Vermeulen, *De Liberale Opmars*, 155.

⁸ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 19-12-1984, 2599.

⁹ *De Volkskrant*, 11-8-1995.

¹⁰ *Handelingen Eerste Kamer 1994-1995*, 5-9-1995 (37ste^{ste} vergadering), 1433-1434.

verantwoordelijkheid en politiek vertrouwen'. Sindsdien zou men zich realiseren dat verkeerd informeren als 'politieke doodzonde' moest worden beschouwd en altijd tot het aftreden van de desbetreffende bewindspersoon zou moeten leiden. Doorgaan met 'aangeschoten wild' diende voorts koste wat kost vermeden te worden, waardoor partijen in het vervolg veel sneller afscheid zouden nemen van beschadigde bewindslieden.¹¹

Diederick Slijkerman stelde in een recensie over het proefschrift van Bos: 'De lezer bekruipt het gevoel dat Bos vooral vanuit de perceptie van het heden naar de casussen over aftreden heeft gekeken....Uit alle door Bos behandelde gevallen blijkt dat de beeldvorming minstens zo belangrijk was als de feiten en dat de media bij de kwestie rond verloren vertrouwen een belangrijke rol speelden.'¹² Bos beschrijft de RSV-affaire min of meer als een chronologische opeenvolging van gebeurtenissen, draaiend om de spil van het probleem, het verkeerd informeren van de Kamer. Zoals Slijkerman uiteenzet wordt er daarmee mogelijk onterecht voorbijgaan aan factoren zoals de rol van beeldvorming, de intenties achter bepaalde beslissingen, de keuzes van individuen en invloed van andere relevante factoren in het politieke spel. Zo wijst de site *parlement.com* erop dat onjuist en onvolledig informeren wel wordt beschouwd als politieke doodzonde maar de mogelijkheid van politieke consequenties afhankelijk is van de weging van bepaalde 'verzachtende omstandigheden'.¹³

In dat kader is het te makkelijk om aan de oproep van Tjeenk Willink voor parlementair onderzoek gehoor te geven door alles slechts naar één gebeurtenis terug te herleiden. Immers wordt op die manier de verklaring, mogelijk onterecht, ook bij slechts één persoon neergelegd, zonder tegelijkertijd een heel scala aan factoren, dat voor de beeldvorming daaromtrent, en aan de omstandigheden en intenties die daaraan voorafgingen, nadrukkelijk te belichten. Opgemerkt moet immers worden dat het bij aanvang van de enquête onaannemelijk leek dat Van Aardenne er gehavend uit zou komen. Bovendien rijkt de analyse van Tjeenk-Willink ons enkele handvatten aan die bij die afweging van belang zijn. Zo typeerde Tjeenk-Willink het als 'ironisch' dat juist van Aardenne, als grote tegenstander van genereuze staatssteun aan bedrijven, het slachtoffer werd van de affaire, en vroeg hij zich af of Van Aardenne mogelijk een 'te aardig mens' en een 'te loyaal bestuurder' was om de omslag naar het nieuwe beleid te maken.

Deze scriptie poogt dan ook te ontsnappen aan de stellingname dat Van Aardenne slechts door één enkele gebeurtenis, het niet correct informeren van de Kamer in april 1980, de boeman in

¹¹ Anne Bos, *Verloren Vertrouwen. Afgetreden Ministers en staatssecretarissen 1967-2002* (Amsterdam 2018), 355-356.

¹² Diederick Slijkerman. 'Anne Bos, *Verloren Vertrouwen. Afgetreden Ministers En Staatssecretarissen 1967-2002.*' In: *BMGN - Low Countries Historical Review* 134 (2019:2).

¹³ *Parlement.com*, onjuist/onvolledig informeren, geraadpleegd via: https://www.parlement.com/id/vjrzettlmypd/onjuist_onvolledig_informeren_tweede, geraadpleegd op: 15-5-2020.

de RSV-affaire werd. In plaats daarvan zal beargumenteerd worden dat juist het samenspel van factoren, zoals de context waarin de enquête werd geïnitieerd, de beslissingen en rolopvattingen van individuen, de rol van beeldvorming in de media en de dynamiek van het politieke en publieke debat, zowel in de periode voor als na de publicatie van de Enquête, hier de voedingsbodem voor creëerde. Daarbij is gebruik gemaakt van veel persoonlijke ervaringen, gedestilleerd uit bestaande literatuur en kranten maar tevens uit recentelijk afgenomen interviews met hoofdrolspelers. Het verslag van de enquêtecommissie zal dienen als belangrijk handvat, waarbij met name de wijze waarop de conclusies tot stand kwamen, en de kritieken daarop, zullen worden geduid, om vervolgens te verklaren hoe deze ertoe leidden dat Van Aardenne, 'aangeschoten wild' werd.

Hoofdstuk 1

Minister van Aardenne en het eerste kabinet Van Agt

Terwijl Van Aardenne er, volgens Tjeenk-Willink, zelf juist al vroeg van overtuigd was geraakt dat ‘na de verwoestende gevolgen van twee oliecrises een structurele herijking van het financiële en economische beleid voorwaarde was voor economisch herstel’ werd juist hij slachtoffer van het RSV-drama. Alvorens die paradox in deze scriptie te doorgronden kijken we eerst naar de sociaaleconomische situatie van de jaren zeventig en tachtig en de positie van Van Aardenne als minister in het kabinet.¹⁴

Met de oliecrisis van 1973 begon een diepe internationale recessie die tot diep in de jaren tachtig doorwerkte. De periode werd gekenmerkt door toenemend protectionisme. In Nederland voerde het kabinet-Den Uyl, het meest links-progressieve kabinet in de Nederlandse geschiedenis, een anticyclisch overheidsbeleid waardoor de uitgaven van de staat sterk toenamen. De druk op de verzorgingsstaat werd in korte tijd enorm verhoogd. De website *Parlement.com* stelt: ‘In combinatie met een loon-prijsspiraal en een uitdijende verzorgingsstaat gaf de oliecrisis de Nederlandse economie en de overheidsfinanciën een flinke zet op een lange glijbaan naar beneden’. Met betrekking tot het gevoerde beleid kan volgens *Parlement.com* geconcludeerd worden dat economische sectoren die ‘zelfstandig niet meer rendabel bleken’, door het kabinet in het belang van het behoud van werkgelegenheid overeind werden gehouden, bijvoorbeeld middels staatsteun aan individuele bedrijven.¹⁵

In december 1977 volgde het eerste kabinet-Van Agt, samengesteld uit VVD- en CDA-ministers. De formatie van dit kabinet verliep uiterst moeizaam. Het steunde op een krappe meerderheid van 77 Kamerzetels, waaronder zes CDA- ‘loyalisten’, die tegen het regeerakkoord hadden gestemd maar tegelijkertijd bezworen het kabinet niet te zullen laten vallen.¹⁶ Gijs van Aardenne werd namens de VVD minister van Economische Zaken. De ‘sociaaleconomische driehoek’ werd gecompliceerd door de CDA-ministers Frans Andriessen van Financiën en Wil Albeda van Sociale Zaken. In de praktijk werd het sociaaleconomisch overleg vaak uitgebreid met premier Dries

¹⁴ *Handelingen Eerste Kamer 1994-1995*, 5-9-1995, 1433.

¹⁵ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV): Verslag Van De Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl. 2: Opkomst En Ondergang Van Rijn-Schelde-Verolme 1977-1983, 1983-1984* (Den Haag 1984), 239; *Parlement.com*, Het Kabinet den Uyl (1973-1977), geraadpleegd via: https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uyl_1973_1977, geraadpleegd op: 28-4-2020; Rijksvoorlichtingsdienst, *Samenvatting Beleid Kabinet Den Uyl 1973-1977* (Den Haag 1977), 78.

¹⁶ Florentine van Lookeren-Campagne, ‘Politiek of economisch falen? Het eerste kabinet-Van Agt en de steun aan het RSV-concern’, in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2006* (Amsterdam 2006), 108-118, aldaar 109.

van Agt (CDA) en vicepremier Hans Wiegel (VVD) van Binnenlandse Zaken.¹⁷

Het kabinet, geconfronteerd met een oplopende werkloosheid en rap stijgende overheidsuitgaven, vertrok met als doel een nadrukkelijke verlaging van de collectievelastendruk en het onder controle krijgen van de overheidsfinanciën. Het belangrijkste uitgangspunt voor het sociaaleconomisch beleid werd de nota *Bestek'81*. De uitvoering stuitte op veel weerstand in de samenleving. De consensus is dat Van Agt I er niet in slaagde om de druk van overheidsuitgaven en sociale voorzieningen onder controle te brengen. Het opstappen van minister Andriessen, die meende dat, in lijn met het regeringsakkoord, er meer bezuinigd moest worden, was hiervoor exemplarisch.¹⁸ De positie van de VVD was in deze kwestie doorslaggevend. Andriessen meende de steun van de VVD-bewindslieden en de VVD-fractie te hebben. Maar de partij vreesde voor de val van het kabinet, hetgeen Den Uyl weer aan de macht zou helpen.¹⁹ Andriessen stelde later: 'Ik denk dat er in de VVD een heel sterke stroming was, die het met me eens was, zowel in de partij, de fractie als in het land. Maar niet in het kabinet en de fractie, en die gingen onder invloed van Wiegel om.'²⁰

Van Agt I was in feite een minderheidskabinet, hetgeen men ook terugzag in de verhoudingen. Van Aardenne schetste dat door de moeilijke situatie in de Kamer ministers een 'overlevingsinstinct' ontwikkelden. Volgens hem zaten er meer spanningen in het CDA dan tussen de beide partijen. Partijcoryfee Henk Vonhoff zou later stellen: 'Gemeten langs de liniaal die de VVD in de oppositie had gebruikt om het financieel-economische beleid van het kabinet-Den Uyl te beoordelen is de uitkomst van de CDA-VVD-coalitie teleurstellend.'²¹ Van Agt meende het later teleurstellend te vinden dat uitvoering van *Bestek'81* niet was gelukt: 'Maar wij vonden soelaas in de overtuiging dat ons initiatief hoezeer ook ontmand, de politieke en maatschappelijk discussie over breidelen van de collectieve sector en het afstemmen van de lonen op productiviteit eindelijk op gang had gebracht. Wij hebben het schip opgetuigd, waarmee Ruud Lubbers later, toen het tij gunstiger was, kon uitvaren.'²²

De sociaaleconomische overleggen verliepen vaak moeizaam. Van Aardenne stelde: 'Andriessen werd tot wanhoop gedreven met een steeds groter wordend gat in zijn begroting. Albeda sprak heel uitdrukkelijk vanuit de sociale invalshoek. Ik hielp steeds met oplossingen formuleren, al was dat door de karakters en eigenaardigheden van Albeda en Andriessen soms reuze ingewikkeld.'²³ De enquêtecommissie schetste later eveneens de lastige verhoudingen: 'Andriessen

¹⁷ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV), Dl.2, 239.*

¹⁸ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 111-120; Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2, 240.*

¹⁹ Henk Vonhoff, *Liberalen onder één dak: VVD: 50 Jaar Liberale Vereniging*. (Den Haag 1998), 214.

²⁰ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 107.

²¹ Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, 214-216.

²² Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 118.

²³ *Ibidem*, 133-134.

had primair als doel het op orde krijgen van de financiën. Van Aardenne zat van oudsher, vanuit zijn Kamerlidmaatschap, vaak met Andriessen op een lijn maar tegelijkertijd meende hij werkgelegenheid te moeten behouden en uitbreiden. Albeda daarentegen, was hoogleraar sociaaleconomisch beleid en actief geweest in de vakbond en hechtte grote waarde aan overleg met de sociale partners aankoersend op vrijwillige loonmatiging en was keynesiaans ingesteld.²⁴ Over de verhoudingen stelde Andriessen: 'Van Aardenne was het wel met me eens, maar die kreeg dat politiek niet rond in eigen kring.'²⁵

Tjeenk-Willink typeerde Van Aardenne als 'bruggenbouwer'. Zijn collega's in het kabinet zouden dat later bevestigen. Andriessen stelde dat hij vaak op Van Aardenne leunde: 'Tijdens een van de pauzes op het Catshuis zei ik tegen Van Aardenne: "Ik doe het niet langer, ik ga weg' Gijs is onmiddellijk naar Wiegel gelopen, Wiegel naar Van Agt en daarmee stond de zaak op scherp.'²⁶ Van Agt stelde: 'In die periode heb ik een bijzondere waardering opgevat voor Gijs van Aardenne, de onvermoeibare, inventieve en altijd geduldige middelaar in meningsverschillen over financiële en sociaaleconomische kwesties.'²⁷ Premier Kok zou zich in zijn toespraak ter nagedachtenis aan Van Aardenne in vergelijkbare bewoordingen uitlaten: 'Hij beschikte over een combinatie van nogal zeldzame eigenschappen: een scherp analytisch vermogen, een werkelijke bereidheid naar anderen te luisteren, een grote feitenkennis, een fenomenale werkkraft en vooral ook de bereidheid tot het dragen van verantwoordelijkheid, die hij niet uit de weg ging, ook niet als het wel heel erg moeilijk was.'²⁸ En ook Arie van der Hek (PvdA), zijn belangrijkste politieke opponent in de commissie Economische Zaken zou in 1984 over hem stellen: 'Geen Kamerlid is in staat hem qua kennis en natuurlijk politieke wil tegenspel te bieden. Hij levert af.'²⁹

Partijgenoten beschrijven hem als een betrokken en sympathieke man, en een gedreven, verbindende en constructieve bestuurder met een brede belangstelling die zowel op persoonlijk als vakinhoudelijk vlak veel sympathie genoot, zowel binnen als buiten de partij.³⁰ Vonhoff schreef: 'In deze periode maakt Van Aardenne furore als minister van Economische Zaken. Zijn werkkamer op het ministerie is een bezienswaardigheid. Torenhooch liggen de dossiers op zijn bureau en op elke kast in het ministeriële vertrek.... Wie bij hem op bezoek komt, verbaast zich over de trefzekere wijze waarop hij de bundel traceert die voor het gesprek dienstig is en ook over zijn kennis van de materie.'³¹

²⁴ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2, 241.*

²⁵ Hoedeman, *Wiegel en het spel om de macht*, 107.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, 116-117.

²⁸ *Handelingen Eerste Kamer 1994-1995*, 5-9-1995, 1434.

²⁹ *De Volkskrant*, 21-12-1984.

³⁰ Gespreksverslagen Kamminga, Korthals Altes en Nijpels.

³¹ Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, 214-216.

Van Aardenne was als minister van Economische Zaken een van de hoofdverantwoordelijken voor de uitvoering van *Bestek'81*. Een belangrijk uitgangspunt was het terugdringen van staatssteun aan individuele bedrijven. In 1986 constateerde hoogleraar economie Niels Noorderhaven dat er sprake was van een 'slingerbeweging' in de relatie tussen overheid en bedrijfsleven. In de jaren zeventig ging, aldus Noorderhaven, 'de kraan van overheidssteun open voor dorstige ondernemingen in moeilijkheden' resulterend in verspilling van gemeenschapsgeld en een vervaging van de grens tussen publieke en private verantwoordelijkheden: 'een 'levensgevaarlijke omarming' van staat en bedrijfsleven waarin bedrijven die de concurrentie niet aankonden 'kunstmatig in leven werden gehouden'. Vanaf het begin van de jaren tachtig was er een omslag waarneembaar: de hulp verschoof van defensief naar offensief en werd meer gericht op technologische vernieuwing in plaats van het koste wat kost in standhouden van arbeidsplaatsen. Om de omslag te duiden meende Noorderhaven dat partijgenoot Rudolf de Korte, die Van Aardenne in 1986 opvolgde als minister van Economische Zaken, het departement veel makkelijker kon 'kneden'.³²

Florentine van Lookeren-Campagne dook in de ministerraadsnotulen van Van Agt I en concludeerde dat Van Aardenne over het algemeen uiterst terughoudend was met staatssteun voor individuele ondernemingen: 'Geen geld in industriële bodemloze putten'. Ze stelde: 'Het is voor een minister van Economische Zaken, zeker voor een kortzichtige, natuurlijk verleidelijk om op alle fronten tegemoet te komen aan de eisen van morrende, in hun bestaan bedreigde werknemers door noodlijdende bedrijven met staatssteun overeind te houden. Electoraal succes verzekerd.' Om vervolgens het dilemma te schetsen waar een minister van Economische Zaken mee geconfronteerd werd: 'Het dilemma is niet: 'Wil ik voor sinterklaas spelen of vandaag even niet?' Eerder zit hij in een welhaast onmogelijke klem, tussen wat juridisch mogelijk is, economisch haalbaar is en politiek te verkopen is.'³³

De enquêtecommissie zou hier later niet voor weglopen: 'Reeds als kamerlid had hij blijk gegeven van sterke twijfels over de waarde van steunverlening aan individuele bedrijven in moeilijkheden en zich voorstander betoond van meer algemeen werkende (generieke) steun.' Na zijn aantreden als minister vond er dan ook een 'geleidelijke verschuiving' plaats. In de memorie van toelichting bij de eerste begroting Economische Zaken schetste van Aardenne het risico: 'Het verlenen van individuele steun houdt het grote gevaar in dat weliswaar arbeidsplaatsen... behouden blijven – soms overigens slechts tijdelijk – doch dat daartegenover andere arbeidsplaatsen in dezelfde sector verloren gaan. Onder meer het risico van concurrentievervalsing speelt hierbij een rol.' Als oplossing stelde hij in de later gepubliceerde *Voortgangsnota Economisch Structuurbeleid*

³² Niels G. Noorderhaven, 'Overheidssteun aan bedrijven schept verantwoordelijkheidsconflict', in: *Namens: Tijdschrift over Vertegenwoordiging en Democratisch Bestuur 1987*, 130-134, aldaar 130-131.

³³ Van Lookeren-Campagne, 'Politiek of economisch falen?', 108-109.

een accentverlegging voor van defensief gericht individueel steunbeleid naar offensief beleid, gericht op versterking van de industriële structuur en het aanwakken van de concurrentiekracht.³⁴

³⁴ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2*, 241.

Hoofdstuk 2

De RSV-enquêtecommissie en haar werkzaamheden

Waar Noorderhaven in het vorige hoofdstuk uiteenzette dat in de jaren tachtig het industriebeleid veranderde van defensief naar offensief, was de RSV-affaire voor hem bij uitstek het voorbeeld van gefaald defensief overheidsbeleid: 'Een geval waarin deze problematiek bijna karikaturale proporties aannam... Een vervlechting van de belangen van het bedrijfsleven en de regering, de vervaging van verantwoordelijkheden en bevoegdheden die hiervan het vervolg waren leidden er toe dat in sommige gevallen het management van RSV zaken kon doen voor rekening en risico van de staat, terwijl op andere momenten ambtenaren van Economische Zaken feitelijk voor ondernemer aan het spelen waren zonder echter de daarbij horende verantwoordelijkheid te dragen.'³⁵

Dat zoveel overheidsgeld kon wegvloeien, terwijl de staat er met haar neus bovenop zat, riep veel verbazing en woede op. Daarnaast gingen er met het faillissement van RSV ruim achttienduizend arbeidsplaatsen verloren, het grootste verlies van arbeidsplekken in de 20ste eeuw.³⁶ Hoofdredacteur Van Rossum van *Elsevier Weekblad* vatte het in de zomer van 1984 samen: 'Wie, zoals wij, steeds de waarde van het vrije ondernemerschap heeft verdedigd, krijgt onherroepelijk het gevoel te zijn verraden en wordt bevangen door schaamte en machteloze woede.' Lubbers zou later te kennen geven dat het vertrouwen in het bedrijfsleven 'een zekere deuk' had opgelopen.³⁷

De parlementaire enquête is het zwaarste politieke controle- en evaluatiemiddel waarover de Kamer beschikt. In 1977 was de wet op de parlementaire enquête grondig geactualiseerd en waren er verregaande bevoegdheden toegevoegd, zoals het horen van zittende bewindspersonen. Alleen een meerderheid van de Kamer kan ertoe de opdracht geven waardoor het in principe niet gebruikt kan worden als 'wapen tegen de regering'. Het RSV-drama vormde aanleiding om het vernieuwde enquêterecht uit de kast te trekken en was als zodanig de eerste parlementaire enquête sinds de enquête naar de rol van de Nederlandse overheid in de Tweede Wereldoorlog. Initiatiefneemster was CPN-kamerlid Evelien Eshuis die meende dat de RSV-enquête de 'koudwatervrees' voor het gebruik van het middel kon wegnemen. Met haar initiatief wilde ze tegemoetkomen aan de grote ontsteltenis in de samenleving en de onderste steen boven krijgen om op te komen voor diegenen die 'keihard werkten en het slachtoffer waren geworden van wanbeleid van de overheid'.³⁸

³⁵ Noorderhaven, 'Overheidssteun aan bedrijven schept verantwoordelijkheidsconflict', 130-131.

³⁶ Wolfram, 'Witte pakken en integraalhelmen', 65.

³⁷ *De Volkskrant*, 14-7-1984.

³⁸ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 171-172; Wolfram, 'Witte pakken en integraalhelmen', 64-65; Gespreksverslag Eshuis.

De Kamer was in eerste instantie terughoudend. Medio februari 1983 stelde de VVD zich tegen het initiatief op, het zou een ‘omslachtige en tijdrovende aangelegenheid’ worden. Het CDA pleitte voor een ‘doelmatig, snel en praktisch onderzoek’ uit te voeren door de Algemene Rekenkamer.³⁹ De weerstand tegen het voorgestelde middel werd vervolgens pas weggenomen toen in intern vooroverleg op tafel kwam dat het over de gehele bestaansperiode van RSV zou gaan, waardoor men op voorhand veronderstelde dat de politieke verantwoordelijkheid niet slechts bij één kabinet of één partij zou worden neergelegd. De uitkomst van het onderzoek was echter onvoorspelbaar en dat maakte het een spannend en nieuw experiment.⁴⁰ De commissie ging op weg met de opdracht: ‘een onderzoek in te stellen naar het door opeenvolgende kabinetten gevoerde beleid van het RSV-concern, meer in het bijzonder naar de besteding van de daarmee gemoeide overheidsmiddelen en naar op die besteding uitgeoefende parlementaire controle.’⁴¹

Bij de start was er enige onenigheid ontstaan. De PvdA zou als grootste partij de voorzitter mogen leveren en wilde oud-minister Marcel van Dam, die zowel zou beschikken over de tijd als de noodzakelijke capaciteiten, naar voren schuiven. Het CDA en de VVD meenden echter dat Van Dam te scherp en te politiek zou gaan handelen: ‘Die vaststelling gaat bij menig parlementariër echter gepaard met de vrees, dat de enquête een Van-Dam show zou worden.’ Bij wijze van compromis werd na interne onderhandelingen vervolgens CDA-er Kees van Dijk naar voren geschoven. Het presidium, de kerngroep van de commissie, werd naast Van Dijk en Van Dam gecomplementeerd door VVD’er Theo Joekes. In de commissie nam daarnaast een zestal andere Kamerleden plaats. De drie grote partijen kregen een tweede lid, namelijk: Vincent van der Burg (CDA), Rob Tazelaar (PvdA) en Benk Korthals (VVD). Daarnaast namens plaats: Maarten Engwirda (D66), Evelien Eshuis (CPN) en Cor van Dis Jr. (SGP). Tevens waren er enkele plaatsvervangende leden.⁴²

Het presidium zou later van grote invloed blijken te zijn op met name de formulering van de eindconclusies. Korthals, Eshuis, Engwirda en Tazelaar geven aan dat bijna alles in het presidium inhoudelijk werd voorbereid, en soms zelfs, aldus Tazelaar, als voldongen feiten aan de rest van de commissie werd gepresenteerd.⁴³ Van Dijk speelde als voorzitter een cruciale rol. Hij had geen andere fractiewerkzaamheden waardoor hij zich volledig kon focussen op het schrijven van het rapport. In de praktijk had hij ook vaak een kennisvoorsprong. De commissie kreeg tevens de beschikking over een eigen ambtelijke staf.⁴⁴

³⁹ *De Volkskrant*, 16-2-1983.

⁴⁰ Wolfram, ‘Witte pakken en integraalhemmen’, 63-65; Gespreksverslag Eshuis.

⁴¹ E.R. Muller en N.J.P. Coenen, *Parlementair onderzoek in Nederland*. (Den Haag 2002), 49.

⁴² *De Volkskrant*, 22-3-1983; Bos, *Verloren Vertrouwen*, 171-172; Muller en Coenen, *Parlementair onderzoek in Nederland*, 42.

⁴³ Gespreksverslagen Korthals, Eshuis, Engwirda en Tazelaar.

⁴⁴ Muller en Coenen, *Parlementair onderzoek in Nederland*, 63.

Doordat het de eerste keer in de parlementaire geschiedenis was dat een enquêtecommissie op deze wijze aan de slag ging, bleek het pionieren, hetgeen een zeer belangrijke factor zou worden bij het verloop en het politieke spel er omtrent. Het werk van de commissie kreeg, tot verbazing van velen, veel aandacht van media en publiek. Doordat de verhoren zelfs in samenvatting, inclusief commentaar, en op een prominent tijdstip op TV werden uitgezonden werd de Nederlandse bevolking nauw betrokken. Een opinieonderzoek wees uit dat maar liefst 65 procent van de Nederlandse bevolking de verhoren volgde. De commissieleden, in het bijzonder de leden van het presidium, oogsten bewondering door een scherpe stijl van ondervragen en een gedegen voorbereiding.⁴⁵

Het onderzoek kreeg uiteindelijk trekken van een TV-soap en werd vergeleken met Amerikaanse soaps als *Dallas* en *Peyton Place*. Wat hieraan bijdroeg was het feit dat enkele ondervraagden, zoals regeringswaarnemer Joseph Molkenboer en RSV-president-commissaris Jan de Vries, opvallende karakters waren die zonder mediatraining, nonchalant en hooghartig, hun afgunst en dedain jegens de commissie, niet onder stoel of banken staken. De verhoren leidden tot spotprenten en zelfs persiflages door bekende cabaretiers als Seth Gaaikema en Van Kooten en De Bie.⁴⁶ De rol van het 'indringende' medium TV zou groot blijken. Sommige verhoorden beklagden zich erover dat slechts geknipte en ongenuanceerde fragmenten aan het publiek werden getoond en in de Kamer vreesde men voor volksgerichten omdat de positie van getuigen kon gaan lijken op die van 'verdachten in een strafproces'. Minister Rietkerk had begrip voor deze zorgen: 'Het komt mij voor dat de indringendheid van het medium televisie onder bepaalde omstandigheden de persoonlijke levenssfeer van een getuige kan raken.'⁴⁷ Erwin Muller en Nicolle Coenen, hoogleraar staatsrecht en plaatsvervangend griffier van de Tweede Kamer, menen dat de verhoren geen wezenlijk nieuwe informatie hebben opgeleverd. Ze dienden als 'inkleuring voor het schriftelijk materiaal'. Echter, omdat de media een cruciale rol zou gaan spelen, werden ze de kern van de enquête.⁴⁸

De nauwe betrokkenheid van het publiek zou een belangrijke factor worden naarmate de commissie de eindstreep naderde. Daardoor had het publiek haar oordeel klaar. In december 1984 bleek uit een steekproef van het *Algemeen Dagblad* dat vijftien procent meende dat Van

⁴⁵ Gerard Visscher, 'Geen onderzoek met 'eene tegen het gouvernement vijandige strekking?': De parlementaire enquête in verleden en heden' in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 1999* (Amsterdam 1999), 12-26, aldaar 20; Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 Jaar Vrij En Verenigd : Geschiedenis Van De VVD-partijorganisatie 1948-1988*. (Houten 1988), 147-150.

⁴⁶ *Trouw*, 6-11-2002; Bos, *Verloren Vertrouwen*, 172.

⁴⁷ A.H.M. Dölle, *Het Recht Van Parlementaire Enquête*. Nederlands Parlementsrecht (Groningen 1985), 110-111.

⁴⁸ Muller en Coenen, *Parlementair onderzoek in Nederland*, 87.

Aardenne af moest treden. Een poll van de *Tijd-Inter/View* kwam tot eenzelfde conclusie.⁴⁹ Het pionierswerk van de commissie werd evenwel een belangrijke factor. Dat de volksvertegenwoordiging van zich af kon bijten en daarvoor voor het eerst sterke middelen in handen had gekregen, schepte verwachtingen. De combinatie van beiden maakte dat de spanning zich opbouwde en de commissie, die aanzien genoot, moest omgaan met stijgende verwachtingen. Dat de positie van Van Aardenne in gevaar zou komen werd door zijn partijgenoten in het beginstadium allerminst verwacht. Rudolf de Korte, een van de latere RSV-woordvoerders namens de VVD, stelde: 'Dat uitgerekend Van Aardenne in de schijnwerpers zou komen te staan, hadden wij met geen mogelijkheid kunnen voorzien.' Nijpels meent dat men überhaupt niet verwachtte dat er politieke slachtoffers zouden gaan vallen omdat het onderzoek zich zou uitstrekken over meerdere decennia.⁵⁰

⁴⁹ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 183.

⁵⁰ Gespreksverslagen Nijpels, Kamminga en Korthals; Rudolf de Korte, *Vrijheid in Gemeenschap. Memoires van een sociaalliberaal* (Soesterberg 2019), 191-192.

Hoofdstuk 3

De conclusies van de RSV-enquêtecommissie

Op 11 december 1984 presenteerde de enquêtecommissie een lijevig rapport waarin ‘decennia aan wanbeleid en verkeerde inschattingen’ werd blootgelegd. Woordvoerders toonden zich enthousiast met het eindresultaat. Van der Vlies (SGP) betitelde het als een ‘boeiend stuk contemporaine economische geschiedschrijving’ wat zich liet lezen als ‘een avonturenroman’.⁵¹ Nypels (D66) sprak grote bewondering uit voor ‘het voortreffelijke werk’ en bestempelde het als een ‘pijnlijk nauwkeurig meesterwerk in meerdere banden over bestuurlijke onmacht en machtsverstrengeling’.⁵² Dees (VVD) stelde: ‘In het verslag van de commissie wordt op een buitengewoon indringende wijze beschreven hoe het RSV-drama zich heeft voltrokken.’⁵³

De Nederlandse scheepsbouw kreeg het in de jaren zeventig zwaar te verduren. Gedurende de oliecrisis was de wereldwijde vraag gezakt tot een dieptepunt. Reeds daarvoor waren er echter al problemen. In 1971 was het concern *Rijn-Schelde-Verolme Machinefabrieken en Scheepswerven*, kortweg RSV, opgericht uit een fusie van *Rijn-Schelde* en *Verolme*. Deze fusie, voortkomend uit het rapport *Keyzer* dat oordeelde dat de scheepsbouw in Nederland was verworden tot een verouderde bedrijfstak, leek bij haar oprichting een levensvatbaar concern. Achteraf zou de enquêtecommissie concluderen dat de fusie met ‘een bocht om de grote problemen in de scheepsbouw’ heenliep.⁵⁴ In de persconferentie werd daar poëtisch aan toegevoegd: ‘RSV was de ongeboren vrucht van kunstmatige inseminatie, zonder afdoende genetisch onderzoek.’⁵⁵

Tot 1976 ging het redelijk voorspoedig. Het concern veranderde daarna snel in een ‘feitelijk failliet concern, dat zijn voortbestaan volledig afhankelijk had gemaakt van de beslissingen die de regering daarover nam en van de steun die werd geboden.’ Ruud Lubbers (CDA), minister van Economische Zaken in het kabinet-Den Uyl, stelde een beleidscommissie scheepsbouw in die oordeelde dat er toekomstpotentie voor de Nederlandse scheepsbouw zou zijn, mits de capaciteit met dertig procent zou worden gereduceerd. Deze adviezen vormden het startpunt voor het eerste noodpakket maar bleken al snel achterhaald: ‘De verliesparticipatieregeling van minister Lubbers betekende de inzet van een conjunctureel instrument om structurele problemen te lijf te gaan. De regeling was bedoeld om een dalperiode van enkele jaren te overbruggen. Maar het dal bleek een

⁵¹ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 5-2-1985 (45ste vergadering), 3038.

⁵² *Ibidem*, 3019.

⁵³ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 6-2-1985 (46ste vergadering), 3057.

⁵⁴ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2*, 453.

⁵⁵ *De Volkskrant*, 12-12-1984.

ravijn.⁵⁶ Lubbers stelde in de Kamer nog dat vanuit bedrijfseconomisch perspectief een sanering van vijftig procent gewenst zou zijn maar dit achtte hij 'niet haalbaar'.⁵⁷

Het bedrijf belandde van de regen in de drup. Tijdens het ministerschap van Van Aardenne werden twee steunpakketten verleend, in 1978 en 1979. Hieraan voorwaardelijk stelde hij in 1978 herstructureringsvoorstellen, waaronder het sluiten van enkele werven, zoals de Amsterdamse scheepswerf NDSM. De saneringsplannen stuitten op politieke weerstand in de Kamer en werden vervolgens behoorlijk 'uitgekleed'. De enquêtecommissie oordeelde daardoor over de steunoperatie van 1978: 'Het reorganisatieplan dat ten grondslag lag aan de steunoperatie 1978 vertoonde, achteraf beschouwd, meer de trekken van een wat onbepaald tussenstation op weg naar de finale sluiting van de grote scheepsbouw dan een duidelijke industriepolitieke beslissing.'⁵⁸

Het tweede steunpakket had als doel te voorkomen dat RSV nog een keer bij de overheid zou moeten aankloppen. Het kabinet, en in het bijzonder de sociaaleconomische driehoek, bleek verdeeld. Op 30 maart 1979, zou de ministerraad een besluit gaan nemen over de te varen koers. Andriessen en Albada stonden lijnrecht tegenover elkaar. Financiën had zich op voorhand tegen verdere staatssteun gekeerd: 'Het huidige RSV is in wezen ten dode opgeschreven' terwijl Sociale Zaken liet weten: 'Economische gezien is openhouden van de scheepsnieuwbouw bij RSV niet verantwoord maar sluiting.... betekent een definitief eind aan de grote scheepsbouw in Nederland, het verlies van 2800 arbeidsplaatsen en... ernstige verstoring van de arbeidsmarkt.'⁵⁹

Economische Zaken achtte sluiting van de Rotterdamse scheepsbouw, de VDSM, door 'politieke en maatschappelijke redenen' onhaalbaar en surseance van RSV ondenkbaar. De 'sociale partners' eisten bovendien een onvoorwaardelijk open houden. Uiteindelijk werd er na maanden van overleg een poldercompromis bereikt. De VDSM zou open blijven en overgaan in Assemblagewerf ROS, de Rotterdam Offshore Combination, het oprichten hiervan zou maximaal 180 miljoen mogen gaan kosten. De commissie oordeelde dat Van Aardenne zich had moeten realiseren dat dat niet uitvoerbaar zou blijken en verweet hem besluiteloosheid: 'De eerste verantwoordelijke bewindsman ontwikkelde geen duidelijke voorstellen en de maatschappelijk druk en onderlinge verdeeldheid in het kabinet maakten doortastende besluitvorming onmogelijk.'⁶⁰

De grootste kritiek was echter gericht op het besluit om de verliezen van de overblijvende scheepsbouw (de VDSM) met terugwerkende kracht, vanaf 1 januari 1979, op de staat af te wentelen. De raad van bestuur van RSV had aangegeven dat dit onvermijdelijk was. De enquêtecommissie betitelde dit als een 'blanco cheque'. Hoe hoog het bedrag op de cheque

⁵⁶ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2*, 454.

⁵⁷ *Ibidem*, 486.

⁵⁸ *Ibidem*, 266.

⁵⁹ *Ibidem*, 271.

⁶⁰ *Ibidem*, 273, 285.

uiteindelijk zou gaan worden hing af van het al dan niet slagen van de ROS. Een jaar later besloot het kabinet niet tot oprichting over te gaan en de scheepsbouw definitief te sluiten waardoor, zo zou later blijken, de cheque een waarde kreeg van 700 miljoen gulden.⁶¹ De enquêtecommissie concludeerde: 'Dat minister Van Aardenne in die omstandigheden aan het bestuur van RSV een blanco cheque afgaf ter dekking van alle verliezen van de grote scheepsbouw en offshore vanaf 1 januari 1979 is verklaarbaar maar niet te rechtvaardigen. Het betekende een toezegging van onbeperkte verliesfinanciering aan een bestuur dat geen greep meer had op de gang van zaken.'⁶²

Nadat het concern in 1979 ontlast was van de scheepsbouwverliezen meende het kabinet dat RSV een frisse start kon maken. Vervolgens leidde wanbeleid ertoe dat het bedrijf weer in de problemen kwam. Volgens de enquêtecommissie had het bedrijf een 'natuurlijk einde moeten nemen', maar dat gebeurde niet. Het ministerie van Defensie nam de rol van financier over en de interdepartementale communicatie tussen Defensie, Economische Zaken en Financiën faalde volledig. De commissie constateerde poëtisch: 'met een overgave die aan de speeltafel niet zou hebben misstaan werden in korte tijd honderden miljoenen aan defensiegeld aan RSV toevertrouwd'.⁶³ De opvolger van Van Aardenne, de D66'er Jan Terlouw in Van Agt II, besloot vervolgens het restant van het bedrijf in 1982 andermaal steun toe kennen. Ook het oordeel over zijn optreden was hard: 'Op de dag van zijn aftreden sloot hij, tezamen met de minister van Financiën, een steunoperatie af die volstrekt ontoereikend was om in de middelenbehoefte van RSV, zelfs op de korte termijn, te voorzien.'⁶⁴

Het bedrijf ging in 1983 failliet. Het was sinds eind jaren zeventig sterk afhankelijk geworden van overheidssteun en de problemen van de zieke scheepsbouwtek verspreidden zich na 1980 snel naar de gezonde delen van het concern. Naarmate het bedrijf in slechter vaarwater terecht kwam, werden uiterst risicovolle projecten aangenomen. Voorbeelden betreffen het 'kolengraafproject', een deal om innovatieve kolengraafmachines aan te leveren voor het bedrijf *Stacy*, dat uiteindelijk failliet ging, en het 'Algerijeproject', ook wel bekend als 'operatie Paashaas', een project om elektriciteitscentrales in de Algerijnse woestijn te bouwen. RSV werd een bedrijf 'dat zich door eigen onoplettendheid en onvoorzichtigheid zo diep in de nesten had gewerkt, dat het de gevolgen daarvan niet meer kon verwerken en dat tenslotte zijn toevlucht moest nemen tot bizarre en illegale handelingen om de schade nog enigszins te beperken.'⁶⁵

⁶¹ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2*, 283-286; *Kamerstukken 1978-1979*, dossier nr. 14969: scheepsbouw en zware metaal in Nederland, brief van de minister van Economische Zaken d.d. 1-6-1979.

⁶² Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2*, 286.

⁶³ *Ibidem*, 455.

⁶⁴ *Ibidem*, 415.

⁶⁵ *Ibidem*, 336.

Naast de Raad van bestuur van RSV werd de overheid door de enquêtecommissie niet gespaard: 'Dat beleid was door de jaren 1965-1983 heen niet éénvormig; evenmin was het niet altijd even nadrukkelijk aanwezig – het had jarenlang een laag profiel en beperkte middelen. Maar het was doorlopend ontoereikend om de fundamentele problematiek van de grote scheepsbouw op te lossen en trof daarom geen doel.⁶⁶ Met iedere steunaanvraag raakten overheid en onderneming daardoor inniger in elkaar verstrengeld en werden ze, aldus de commissie, 'elkaars gevangenen'.⁶⁷

Meerdere kabinetten en hun ministers kregen ervanlangs. Met betrekking tot het beleid van Van Aardenne concludeerde de commissie: 'De minister verloor zijn greep op processen die hij wel mocht financieren, gaf tenslotte ook de financiële beheersing uit handen en zag zijn beleid eindigen in chaos: de sluiting van de grote scheepsbouw en offshore verlies aan werkgelegenheid en een onvoorstelbare grote financiële grote schadepost.'⁶⁸ De commissie zag de steunpakketten van 1978 en 1979 als mogelijke kantelmomenten die niet werden aangegrepen en rekende hem dat aan: 'Minister Van Aardenne kon de illusie omtrent de tijdelijkheid van de inzinking nog maar korte tijd volhouden. Hij raakt vervolgens in de klem tussen de harde economische realiteit en de eisen van de Vakbonden, de regionale besturen en de Tweede Kamer – een dilemma dat het RSV-bestuur op bekwame wijze op de tafel van de minister had gedeponereerd.'⁶⁹

Vlak na publicatie sprong de VVD-fractie in haar wekelijkse publicatie *VVD expresse* op de bres voor haar minister. Het onderschreef het vele werk van de commissie maar maakte de opmerking dat 'wijsheid achteraf' een gevaar zou vormen voor objectieve beoordeling. Men meende: 'Sociale en politieke overwegingen hebben vooral onder druk van de maatschappelijke organisaties de overhand gehad boven financiële en economische factoren.' Deze processen hadden volgens de VVD sterker in het rapport naar voren moeten komen. Tevens meende de fractie dat er onvoldoende was gekeken naar de rol van de ministeries van Sociale Zaken en Defensie.⁷⁰

Van eenzelfde hoogte was de kritiek van hoogleraar geschiedenis Jan Juliaan Woltjer, die het RSV-rapport in 1986 recenseerde. Hij meende dat de rekening te eenzijdig bij Van Aardenne werd neergelegd. Met het oprichten van de RSV werd er zijns inziens een doodlopende weg ingeslagen waardoor het handelen van individuele ministers voor een groot deel ingegeven werd door de keuzes van hun voorgangers.⁷¹ Daarnaast was er volgens hem onvoldoende rekening gehouden met de wijze waarop bepaalde krachten velden tot bepaalde beslissingen hadden geleid: 'Het rapport van

⁶⁶ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) DI.2*, 452.

⁶⁷ *Ibidem*, 454.

⁶⁸ *Ibidem*, 454.

⁶⁹ *Ibidem*, 454.

⁷⁰ VVD Tweede Kamerfractie, *VVD-Expresse*, 14-12-1984.

⁷¹ Jan Juliaan Woltjer, 'Het verslag van de parlementaire enquêtecommissie RSV', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 98:4 (1985), 557-473, aldaar 563.

de enquêtecommissie heeft dus grote verdiensten voor het in kaart brengen van de gebeurtenissen... Maar bij de conclusies van de commissie over de krachtenlijnen die de ontwikkeling bepaald hebben zijn grote vraagtekens te plaatsen.⁷²

Het VVD-commissielid Korthals keerde zich tegen het einde van 1984 tegen de toon waarop het stuk was opgesteld: 'De conclusies zijn helder weergegeven. Een bezwaar is, dat de commissie zich in haar oordeel te weinig terughoudend opstelt. Het stuk bevat te veel emotie. Het heeft zelfs iets van bezetenheid. Dit is tevens de zwakte. Enige relativering is geboden. Het kan niet zo zijn, dat iedereen alles fout heeft gedaan. Te weinig komt tot uiting dat hier ook een element van wijsheid achteraf meespeelt. Het woord 'faalde' wordt regelmatig voor alles en iedereen gebruikt. Het volk zal smullen, maar daarvoor is de commissie niet ingesteld. Enige mildheid behoort de commissie eigen te zijn. Het is aan de Kamer om op basis van het rapport daarna al dan niet zijn oordeel te geven.'⁷³

Dat Van Aardenne zowel bij publicatie van het rapport in Lubbers I alsmede in Van Agt I minister van Economische Zaken was, beloofde een ongelukkige combinatie voor het politieke verloop te worden. Hoe moest een minister beoordeeld voor beleid in een vorige kabinetsperiode? Justitieambtenaar Piet Hein Donner werd op verzoek van commissielid Joekes toegevoegd aan de enquêtecommissie en adviseerde dat het weinig zin had om de regering ter verantwoording te roepen voor het inhoudelijke beleid in vorige kabinetten. Immers werd dat overeind gehouden door de toenmalige samenstelling van de Kamer.⁷⁴

Er vonden vervolgens drie grote debatten plaats die in totaal honderd uur duurden. Partijen meenden dat decennia aan wanbeleid niet in de schoenen geschoven kon worden van slechts één minister. Meijer (PvdA) stelde: 'Wat ons betreft is het kabinet-Lubbers als zodanig in dit debat niet de inzet. Het feit dat het om een beleidsevaluatie over een langere periode gaat, dwingt ons met erkenning van de huidige politiek verhouding tot verdere terug- en vooruitblik.'⁷⁵ Gerritse (CDA) meende: 'Er zijn allerlei beleidsfouten gemaakt, door bepaalde dingen te doen en andere dingen na te laten. Het hele beeld overziende kwam mijn fractie toen tot de slotconclusie dat het failliet van 15 jaar RSV niet op de rekening mag komen van één persoon.'⁷⁶ En De Korte (VVD) stelde: 'Negen kabinetten, waarvan een aantal van zeer korte levensduur, worstelden met het RSV-probleem... Een probleem dat onder negen kabinetten politiek onbeheersbaar was geworden.' Daarnaast haalde hij hard uit naar Den Uyl in wiens kabinet 'het socialistisch credo' van overheidssteun aan individuele bedrijven zich 'als woestijnzand verspreidde', aldus de Korte.⁷⁷

⁷² Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV)* DI.2, 573.

⁷³ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 181.

⁷⁴ *Ibidem*, 183.

⁷⁵ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 5-2-1985, 2996.

⁷⁶ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 6-3-1985 (57ste vergadering), 3795.

⁷⁷ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 27-2-1985 (44ste vergadering) 3569.

Hoofdstuk 4

Een ‘dubbele moraal’?

Dat er op papier geen hoofdschuldige werd aangewezen betekende niet dat dat de facto, bijvoorbeeld door de beeldvorming in de media, wel kon gebeuren. De vrees van Korthals over de toon van het stuk werd bewaarheid. Op 11 december kopte *Trouw*: ‘Beleid Van Aardenne eindigde in chaos’.⁷⁸ Dat juist Van Aardenne, tegenstander van staatssteun aan individuele bedrijven, in de beeldvorming de kop van jut werd, wekte dan ook verbazing op. Frits Bolkestein, de staatssecretaris van Van Aardenne, stelde: ‘Het Kamerdebat heeft hem zeer beschadigd. Dat was onrechtvaardig, want strikt genomen deed hij wat (een meerderheid van) de Kamer wilde, namelijk de scheepsbouw steunen. Maar hij werd niettemin ‘aangeschoten wild’.⁷⁹ En ook Joekes verwoordde het treffend: ‘De grote paradox van het RSV-drama, was dat de enquêtecommissie een Kamer vertegenwoordigde die de aard en omvang van een veel te royaal financieel beleid wilde onderzoeken maar die zelf bij monde van de woordvoerders van alle partijen jaar in, jaar uit op steeds meer steun had aangedrongen.’⁸⁰ Die paradox verbaast VVD’ers nog steeds. Het waren juist PvdA- en CDA-kamerleden die het felst voor steun voor RSV hadden gepleit. Van Aardenne kreeg, in hun ogen, uiteindelijk de schuld kreeg voor iets wat hij tegen had proberen te houden.⁸¹

De enquêtecommissie wees ook meerdere malen op deze dubbelzinnigheid: ‘De Tweede Kamer was zich bewust van de (voor eenieder zichtbare) kloof tussen illusie en realiteit, tussen doelstelling en verwezenlijking, maar steunde in meerderheid het gevoerde beleid. Zij draagt dan ook medeverantwoordelijkheid voor dat beleid en de uitkomsten ervan.’ En: (de Kamer) vroeg tegelijkertijd om meer... de regering werd verzocht meer geld ter beschikking te stellen teneinde meer scheepsbouwactiviteiten in stand te houden (die steeds verliesgevender werden) en meer arbeidsplaatsen te redden.’ Daarnaast verweet de enquêtecommissie de Kamer ‘vaak afwezig, onoplettend of vergeetachtig’ te zijn.⁸²

Onder invloed van de sterke maatschappelijke druk van werknemers, vakbeweging en lokale besturen was de aandacht van de Kamer met name gericht op het behoud van bestaande werkgelegenheid. Geen van de drie grote partijen was, aldus de commissie, bereid om grenzen te stellen aan de steunverlening.⁸³ Joekes stelde: ‘Van Aardenne werd dan ook niet door Kamer ten

⁷⁸ *Trouw*, 11-12-1984.

⁷⁹ Frits Bolkestein, *Cassandra Tegen Wil En Dank: Memoires*. (Amsterdam 2013), 150.

⁸⁰ Theo Joekes, *Man en Paard. Herinneringen*. (Meppel 1996), 223.

⁸¹ Gespreksverslagen Korthals, Korthals Altes en Nijpels; De Korte, *Vrijheid in Gemeenschap*, 192.

⁸² Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) DI.2, 299,456*.

⁸³ *Ibidem*, 286.

laste gelegd dat hij te veel aan RSV had uitgegeven, maar dat hij zijn greep op het beleid was kwijtgeraakt...'⁸⁴ De reeds aangehaalde recensie van Woltjer speelde in op dit verwijt. Volgens Woltjer kwam het juist door de Kamer dat Van Aardenne de 'greep op het beleid' was verloren. Hij wees erop dat Van Aardenne zelf bij het aanbieden van zijn nota *staatsteun aan individuele ondernemingen* in 1977 op dit risico gewezen had: 'Het is van belang, dat de besluiten die u neemt, in de overtuiging geschieden dat deze ook kunnen worden doorgezet wanneer de overheid geconfronteerd wordt met dergelijke spanningen'.⁸⁵

De waarschuwing werd bewaarheid. De commissie concludeerde: 'Voordat hij een half jaar verder was, was de samenhang in het reorganisatieplan verbroken en een aantal essentiële elementen op losse schroeven komen te staan.' Zeker, de Kamer trof blaam, maar de commissie verweet Van Aardenne dat hij 'te snel toe gaf en in een te vroeg stadium liet weten dat er met hem te praten viel'.⁸⁶ Woltjer vond dit een naïeve stellingname en stelt dat de Kamer zich daartegen zou hebben verzet: 'Of meent de commissie dat Kamer wel zou zijn meegegaan als de minister het been stijf had gehouden? De houding van de Kamer voor 1978, in 1978 en na 1978 geeft geen enkel aanknopingspunt voor een dergelijke veronderstelling.... Deze houding van de Kamer was natuurlijk één van de belangrijkste randvoorwaarden, die de bewegingsvrijheid van ministers beperkten.'⁸⁷

Dat niet Aardenne maar juist de Kamer naar zichzelf moest kijken kwam nadrukkelijk in de debatten ter sprake. Hans Janmaat, de fractieleider van de Centrumdemocraten stelde: 'Hij zat in een politiek systeem, dat bereid was met miljoenen te smijten. De Heer Van Aardenne is echt niet de laatste; de eerste hebben wij nooit gekend, want hoelang speelt dit al? Deze Kamer gaat maar door met het verschaffen van subsidies aan het bedrijfsleven.'⁸⁸ Willems (PSP) stelde: 'De Tweede Kamer laadt met dit debat over het RSV-rapport een zware verantwoordelijkheid op zich. Zij is aangeklaagd en rechter tegelijk. Het parlement dient lessen te trekken uit de door hem zelf en anderen gemaakt fouten. Het bekijkt zichzelf in de spiegel die de enquêtecommissie hem voorhoudt.' Daarbij wees hij met name op de drie grote partijen die de afgelopen decennia regeringsverantwoordelijkheid hadden gedragen.⁸⁹

Dees verdedigde zijn minister: 'De kritiek die nu op minister Van Aardenne wordt uitgesproken, is daarom zo navrant, omdat hij als Kamerlid en als minister voortdurend en consequent een ander beleid heeft bepleit en gerealiseerd.'⁹⁰ Daarnaast zou Dees van een hoge

⁸⁴ Joekes, *Man en Paard*, 223.

⁸⁵ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2*, 569.

⁸⁶ *Ibidem*, 266.

⁸⁷ Woltjer, 'Het verslag van de parlementaire enquêtecommissie RSV', 569, 572.

⁸⁸ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 19-12-1984, 2575.

⁸⁹ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 6-2-1985, 3049.

⁹⁰ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Vrijheid en Democratie*, 19-2-1985 (#1316).

ambtenaar op Economische Zaken, de heer Piet Ressenauer, tevens VVD-raadslid in Den Haag, hebben gehoord dat PvdA- en CDA-Kamerleden in de voorbije jaren herhaaldelijk op het ministerie waren komen pleiten voor individuele steunverlening aan bedrijven in hun regio. Dees stelde later: 'Een vorm van cliëntelisme zoals in België heel gebruikelijk is, ook in de periode dat Lubbers er minister was. Dezelfde Kamerleden die Gijs aanpakten, liepen de deur bij EZ plat om steun. De Kamer had dus boter op het hoofd, en niet zo weinig ook.'⁹¹

Als voorbeeld van tegenwerking vanuit de kamer geldt de oprichting van de ROS. De vakbonden hadden zich meteen tegen het voorstel gekeerd en de Kamer volgde. Van Zeil (CDA) en Van der Hek (PvdA) dienden moties in om de VDSM-nieuwbouwcapaciteit zo vergaand mogelijk te handhaven en waren bereid hier honderden miljoenen voor uit te trekken. De VVD, was, aldus de commissie 'terughoudender'.⁹² Één jaar later, toen bleek dat de ROS niet kon worden opgericht omdat het veel duurder zou worden dan de 250 miljoen die de ministerraad er in juni 1979 bereid voor was uit te trekken, stuitte dat wederom op weerstand: 'Als het aan de fractie van CDA en PvdA gelegen had was de ROS in april 1980 toch opgericht ... Hierbij dient te worden opgemerkt dat zij zich bij deze opstelling lieten leiden door de alleszins begrijpelijke wens (in een tijd van groeiende werkloosheid) om zoveel mogelijk arbeidsplaatsen in stand te houden en waardevolle productiecapaciteit voor ons land te behouden.'⁹³

Van Aardenne hield zijn rug recht: 'Wij hebben er alles aan gedaan om de ROS een startkans te geven. Ik aanvaard het verwijt niet dat wij dit niet zouden hebben gedaan... Wij kunnen er niet nog eens ruim 100 miljoen gulden bij doen omdat het dan misschien wel beter wordt. Dan zitten wij het volgend jaar hier weer met een dergelijk debat.' CDA'er van Houwelingen diende vervolgens een motie in waarin de regering alsnog werd verzocht de ROS op te richten. De motie werd aangenomen. Tegen stemden de VVD, de Boerenpartij en vijf leden van het CDA, waaronder de later enquêtemissievoorzitter Van Dijk. Twee dagen later deelde Van Aardenne mee dat hij volhardde in zijn besluit en de motie naast zich neerlegde. Het CDA droop af.⁹⁴

Woltjer gaf de Kamer later een veeg uit de pan: 'Het wordt toch wel pijnlijk als een Kamercommissie anno 1985 een minister verwijt, dat hij nog geen tien jaar eerder te veel heeft toegegeven aan de wens van de Kamer. In beide gevallen reserveerde de Kamer de populaire rol voor zichzelf: in de jaren zeventig en tot 1983 streed zij voor het behoud van werkgelegenheid, ongeacht de kosten, nu maakt zij bezwaren over het geld dat in een bodemloze put is verdwenen. Deze opvatting van de ministeriële verantwoordelijkheid is een staatsrechtelijk curiosum, dat

⁹¹ Vermeulen, *De Liberale Opmars*, 158-159.

⁹² Enquêtemissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2*, 280-281.

⁹³ Ibidem, 456.

⁹⁴ Ibidem, 295-296; *Handelingen Tweede Kamer 1979-1980*, 24-4-1980 (74ste vergadering), 4517-4524.

hopelijk een unicum zal blijven.⁹⁵

De enquêtecommissie was enigszins aan deze notie tegemoet gekomen: 'Wellicht kwam minister Van Aardenne te snel na zijn aantreden met zijn plan voor een ingrijpende reorganisatie en een omvangrijke steunoperatie die de problemen voor vier jaar zou moeten oplossen'.⁹⁶ In het verlengde hiervan biedt juist de vraagstelling van Tjeenk-Willink, die zich afvroeg of Van Aardenne 'mogelijk een te aardig mens en een te loyaal bestuurder was om de brug naar het nieuwe beleid in loopas over te willen steken' ons een mogelijke verklaring. Reeds is Noorderhaven aangehaald die stelde dat De Korte, de opvolger van Van Aardenne, het veel eenvoudiger had op het departement Economische Zaken. Korthals meent dat Van Aardenne zich mogelijk te veel aan de houding van de Kamer, die zich liet drijven door politieke en maatschappelijke druk, heeft laten committeren. Mogelijk dat Van Aardenne zijn hakken nog nadrukkelijker in het zand had moeten zetten.⁹⁷

Hoezeer de morele verontwaardiging van met name partijgenoten een rol speelt in de wijze waarop men terugkijkt naar de kwestie, was het op zichzelf niet doorslaggevend voor het gegeven dat hij 'aangeschoten wild' werd. Meer dan 'ironisch', dat juist Van Aardenne, de vertegenwoordiger van het 'nieuwe beleid' het slachtoffer werd van het drama, terwijl het juist de Kamer was die almaar op steun had aangedrongen, en ook het kabinet waarin hij opereerde er niet uitkwam, is het niet. Hij personifieerde, als minister dan wel het gefaalde overheidsbeleid maar de Kamer toonde zich wel bewust over haar eigen rol. In de media kwam die nuance minder ter sprake. Het was echter met name te danken aan twee controversiële formuleringskeuzes dat de positie van Van Aardenne in het gedrang kwam.

⁹⁵ Woltjer, 'Verslag van de parlementaire enquêtecommissie RSV', 573.

⁹⁶ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2*, 266.

⁹⁷ Gespreksverslag Korthals.

Hoofdstuk 5

De ‘blanco cheque’

Op 4 december, een week voordat het eindrapport zou verschijnen, kopte *Trouw*: ‘RSV-commissie is verdeeld’. Naast zijn kritiek op de toon tekende commissielid Korthals officieel bezwaar aan tegen een tweetal eindconclusies.⁹⁸ Een week later sprak *Het Parool* van een ‘ruziesfeer’ en citeerde Korthals: ‘De sfeer binnen de commissie was de laatste werken erg hard’. Hij moest grote moeite doen om twee minderheidsstandpunten op te laten nemen in het eindverslag. De andere commissieleden waren mordicus tegen. Len Rempt-Hallmans de Jongh, plaatsvervangend-commissielid namens de VVD, steunde Korthals als enige: ‘Ik steun van harte het standpunt van Korthals. Ik betreur het dat het procedureel onmogelijk was dit te ondertekenen.’⁹⁹ Van Dijk had felle kritiek. Tijdens de persconferentie stelde hij dat Korthals zich hierdoor ‘in feite buiten de commissie had geplaatst’. Politieke overwegingen hadden volgens hem niet meegespeeld: ‘We zijn opgewekt begonnen aan de onderzoeken en we zouden wel zien waar het aanspoelt. Het heeft in onze commissie geen rol gespeeld dat de coalitie door onze conclusies kan worden beschadigd. Voor geen van ons, misschien met uitzondering van Korthals...’¹⁰⁰

Het eerste minderheidsstandpunt had betrekking op de ‘blanco cheque’. De enquêtecommissie was, zoals reeds uiteengezet, zeer kritisch over het besluit om vanaf 1 januari 1979 alle verliezen van de scheepsbouw op de staat af te wentelen: ‘Wie een antwoordt zoekt op de vraag waarom zoveel overheidsmiddelen zonder veel effect zijn weggevloeid in de grote scheepsbouw vindt in de onverantwoordelijke beslissing van 1 juni 1979 een belangrijk deel van de verklaring.’¹⁰¹ Tijdens zijn verhoor verdedigde van Aardenne dit besluit door te stellen dat sluiting toen maatschappelijk en politiek onhaalbaar leek. Immers wist men toen nog niet dat het uiteindelijk niet zou gaan lukken om de ROS op te richten. Hij concludeerde: ‘Historici vinden wel eens meer, dat kabinetsbesluiten niet altijd de beste zijn geweest.’¹⁰²

De commissie stelde daarnaast dat de minister ‘eigenmachtig’ had gehandeld bij het verstrekken van de cheque: ‘Minister van Aardenne had op 1 juni 1979 geen duidelijke machtiging om de blanco cheque af te geven. Integendeel, de ministerraad had enkele dagen daarvoor besloten het voor de VDSM beschikbaar te stellen bedrag sterk te limiteren.’¹⁰³ Van Aardenne pareerde dat de

⁹⁸ *Trouw*, 4-12-1984.

⁹⁹ *Het Parool*, 11-12-1984.

¹⁰⁰ *Limburgsch Dagblad*, 18-12-1984.

¹⁰¹ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2*, 286.

¹⁰² Bos, *Verloren Vertrouwen*, 174.

¹⁰³ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl.2*, 461.

ministerraad 'zeker impliciet' overstag was gegaan. De commissie was het daar niet mee eens. Volgens de commissie meende de ministerraad in te hebben gestemd met het besluit om de VDSM om te bouwen tot een assemblagewerf tegen een maximale kostprijs van 180 miljoen. De 'blanco cheque' lag niet in die lijn.¹⁰⁴ De enquêtemissie baseerde dit oordeel op onderzoek van voorzitter Van Dijk, die toestemming had gekregen tot het inzien van de ministerraadsnotulen, nadat er in de officiële besluitenlijsten geen besluit gevonden was. Op basis van de notulen, die slechts hijzelf met toestemming van Lubbers mocht inzien, concludeerde Van Dijk vervolgens dat Van Aardenne geen toestemming had van de ministerraad om de cheque af te geven.¹⁰⁵

Woltjer uitte later kritiek op het oordeel van de commissie. Hij vond het verstrekken van de cheque verdedigbaar en stelde dat Van Aardenne niet anders kon, omdat, indien hij wel een limiet had gesteld, het uiteindelijk ook wel voor rekening van de staat zou zijn gekomen. Immers leek een faillissement in juni 1979 allesbehalve reëel. Hij stelde: 'Van Aardenne kon RSV alleen (met zijn scheepsbouwhand) een rekening presenteren, als hij hem (met zijn industriepolitieke hand) zelf betaalde. In feite waren de schuldeisers van RSV-schuldeisers van de staat geworden.... De staat leed zulke grote verliezen omdat zij, uit wat voor loffelijke motieven dan ook, de sluiting van de grote scheepsbouw zo lang had uitgesteld en RSV zo lang in stand wilde houden.'¹⁰⁶ Ook de kritiek dat Van Aardenne 'eigenmachtig' had gehandeld, wees Woltjer van de hand. Het afdekken van de verliezen op de staat was een logisch gevolg van de besluitvorming: 'Het is onbegrijpelijk, dat de commissie zoveel aandacht geeft aan het al of niet expliciet genotuleerd zijn van een besluit, zonder te letten op de logica van de situatie.'¹⁰⁷

Hoogleraar staatsrecht Paul 't Hart zag later in de kritiek op de 'blanco cheque' een voorbeeld van botsende tijdsperspectieven. De commissie oordeelde vanuit een ander politiek en economisch tijdsbeeld, de door Noorderhaven uiteengezette beleidsverandering in de jaren tachtig, en ging voorbij aan de tijdsgeest en logica van de besluitvorming eind jaren zeventig: 'Toen in de periode 1977-1982 de cruciale beslissingen rond RSV werden genomen, hanteerden de beleidsmakers echter een heel ander perspectief, waarin overwegingen van de onmiddellijke werkgelegenheidseffecten en politieke acceptatie in plaats van de middellange economische ontwikkelingen domineerden.' RSV werd, aldus 't Hart, pas 'een politieke probleem toen de Kamer van perspectief wisselde bij de beoordeling van het gevoerde beleid.'¹⁰⁸

Korthals bestreed in zijn minderheidsstandpunt het 'eigenmachtig' handelen. De 'verwarring

¹⁰⁴ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 173.

¹⁰⁵ Ibidem, 174.

¹⁰⁶ Woltjer, 'Het verslag van de parlementaire enquêtemissie RSV', 571.

¹⁰⁷ Ibidem, 570.

¹⁰⁸ Paul 't Hart, *Verbroken verbindingen. Over de politisering van het verleden en de dreiging van een inquisitiedemocratie* (Amsterdam 2001), 103.

en tegenstrijdigheden in de besluitvorming' achtte hij eenvoudig te verklaren gelet op het dilemma tussen zuiver economische gronden enerzijds en maatschappelijke en politieke gronden anderzijds: 'Hoe dan ook, dat in deze situatie van verwarring en tegenstrijdigheid de notulen van de ministerraad geen verheldering geven, wekt geen verbazing.¹⁰⁹ Hij wees er daarnaast op dat Van Aardenne zich reeds in de media had verweerd door te stellen dat, indien hij eigenmachtig zou hebben gehandeld, hij daar in de eerstvolgende ministerraad wel op zou zijn teruggefloten. En dat was niet gebeurd.¹¹⁰ De enquêtecommissie meende dat Van Aardenne had kunnen weten dat de ROS niet opgericht kon worden: 'hijzelf moet vrijwel zeker hebben geweten dat het voor dit bedrag niet kon'. Deze en andere zinsneden, waarin volgens Korthals werd gesuggereerd dat van Aardenne niet te goeder trouw zou hebben gehandeld, bevatten waardeoordelen, die de commissie, aldus Korthals aan de Kamer had moeten laten.¹¹¹

Enkele oud-ministers, Andriessen, Van Agt en Wiegel, bestreden vervolgens ook publiekelijk de conclusie dat Van Aardenne 'eigenmachtig' had gehandeld en bevestigden dat de 'blanco cheque' het resultaat was van impliciete besluitvorming. Ze schreven brieven naar de enquêtecommissie en lieten ze ook in kranten publiceren.¹¹² Andriessen stelde in zijn brief, die uiteindelijk niet in de bijlagen van de RSV-enquête opgenomen zou worden, dat zijn eigen ministerie was gekend in het besluit. Op 1 juni 1979 kon de beslissing om de VDSM te sluiten dan wel open te houden nog niet worden genomen. Van Aardenne zou in de ministerraad meermalen helder hebben uiteengezet dat de RSV in surseance zou raken als de staat niet bereid was bij te springen. Politiek was dat echter niet te verkopen en omdat er op 1 juni een accountantsverklaring moest liggen lag het besluit van Van Aardenne, aldus Andriessen, in lijn met de ministerraad. Het was immers logisch dat de VDSM geen invloed meer mocht uitoefenen op de balans van RSV, ongeacht welke beslissing er werd genomen.¹¹³

Na publicatie eiste de Tweede Kamer opheldering over de uitspraken van de oud-ministers. Meerdere partijen vonden het bovenal verwonderlijk dat de commissie hen niet had verhoord.¹¹⁴ In haar schriftelijke beantwoording op deze vragen stelde de commissie: 'Na de onder ede door minister Van Aardenne afgelegde verklaring gevoelde de voorzitter geen behoefte aan nadere verklaringen buiten de commissie om.' Om te vervolgen met: 'Indien minister Van Aardenne (of welke andere getuige) ook aan de commissie (en niet: aan de voorzitter) nadere mededelingen had willen doen, had hij de commissie daartoe, desgevraagd, bereid gevonden. Een verzoek daartoe

¹⁰⁹ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) DI.2, 469.*

¹¹⁰ *Het Parool*, 7-11-1984.

¹¹¹ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) DI.2, 469.*

¹¹² Bos, *Verloren Vertrouwen*, 176.

¹¹³ *Leeuwarder Courant*, 10-12-1984.

¹¹⁴ *NRC Handelsblad*, 28-12-1984.

heeft de commissie niet bereikt.¹¹⁵ Deze stellingname verwonderde velen aangezien de tegenstrijdigheid toch juist reden had moeten zijn voor vervolgonderzoek. De enquêtecommissie bleef er echter bij niet te begrijpen hoe de oud-ministers tot deze conclusie waren gekomen: 'Er zijn raadsels, die door de verklaring van de betrokkenen niet worden opgelost (maar soms nog groter worde). Er zijn veel elementen in dit onderzoek, die door betrokkenen uitvoerig zijn toegelicht maar de commissie blijven verbazen. Tot deze categorie behoort ook de uitleg van minister Andriessen.'¹¹⁶

Wiegel is nog steeds van mening dat Van Aardenne groot onrecht is aangedaan. Hij, alsmede Van Agt en Andriessen, meenden destijds dat de commissie moest worden 'weersproken' omdat de conclusies op dit vlak 'pertinent onjuist waren'. De kritieken van de drie ministers zijn naar de mening van Wiegel nooit goed beantwoord en 'weggemoffeld'.¹¹⁷ Korthals, die deze gang zaken eveneens betreurt en deze conclusies inhoudelijk bestrijdt, wijst erop dat de afhandeling van de door de Kamer gestelde vragen aan het presidium was. De rest van de commissie was hier niet meer bij betrokken. Destijds was hij van mening dat de commissie met name minister Albada had moeten horen, uit wiens naam de 'blanco cheque', mede was afgegeven. De drie grote partijen sloten zich hierbij aan. De commissie zag hier echter geen aanleiding toe en wees erop dat het ministerie van Economische Zaken primair verantwoordelijk was voor de geldstromen. Meijer (PvdA) noemde de gang van zaken 'merkwaardig' en de VVD verweet de commissie niet aan de 'zorgvuldigheidseisen' te hebben voldaan.¹¹⁸

Alfons Dölle, hoogleraar staatsrecht, stelde later dat de commissie 'tweeslachtig handelde' door het verzoek van een deel van de Kamer om alsnog de drie oud-ministers te horen naast zich neer te leggen. Voorzitter Van Dijk vond dit een motie van wantrouwen t.o.v. zijn werkzaamheden en stelde ontslag te nemen als de Kamer hierin zou volharden. De kamer drukte niet door. De commissie beriep zich er op dat het binnen het enquêterecht niet mogelijk was om ministers over de strekking van de ministerraadnotulen te horen, echter had, terwijl dat naar de letter van de wet ook niet mogelijk was, voorzitter Van Dijk wel, als enige, inzicht gekregen in diezelfde notulen.¹¹⁹

De redacteur van het *NRC-Handelsblad* oordeelde in januari hard: 'Wie nog gelooft dat minister Van Aardenne op 1 juni 1979 eigenmachtig een blanco cheque uitschreef aan RSV en daardoor de staat opzadelde met een uiteindelijke last van 624 miljoen gulden, moet intussen wel uit de droom geholpen zijn door de bijval die Van Aardenne kreeg van zijn oud-collega's Andriessen, Wiegel en Van Agt.' De redacteur wees op de logica van de situatie: 'Omdat de accountant van RSV

¹¹⁵ *Kamerstukken 1984-1985*, dossier 17817: Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV), nr. 27: lijst met antwoorden.

¹¹⁶ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 175.

¹¹⁷ Gespreksverslag Wiegel.

¹¹⁸ Gespreksverslag Korthals; *Trouw*, 11-12-1984; *Nieuwsblad van het Noorden*; 17-12-1984; *De Volkskrant*, 6-2-1985.

¹¹⁹ Dölle, *Het recht van parlementaire enquête*, 108.

zonder financiële garantie door de staat de jaarlijkse stukken niet kon goedkeuren, was in dat licht de beslissing van Van Aardenne van 1 juni 1979 in overeenstemming met de opvatting van de ministerraad.' De redacteur meende dat de blanco cheque een gevolg was van het 'collectief falen' van de ministerraad, waardoor de blanco cheque als een 'zwaard van Damocles boven de staatskas bleef hangen'. Met het hun schrijven namen de ministers daar, volgens de redacteur, hun 'volle verantwoordelijkheid' voor.¹²⁰

De notulen van de ministerraad zijn inmiddels inzichtelijk. Hieruit blijkt dat er veelvuldig overleg was in de sociaaleconomische driehoek en in april en mei 1984 besluitvorming vooruit werd geschoven, zoals Andriessen in zijn brief poneerde. Men zat in feite knel tussen de vakbonden en politieke en maatschappelijke druk. Op 16 juni, twee weken na de brief, besloot de ministerraad dat de VDSM omgevormd zou worden tot de ROS, voor een bedrag van maximaal 250 miljoen. Zeventig miljoen hoger dan de in een eerder stadium voorgenomen 180 miljoen. Het valt zeer te betwijfelen of Van Aardenne daarbij werkelijk 'eigenmachtig' heeft gehandeld en daardoor blijven de conclusies voer voor discussie.¹²¹ Engwirda stelt dat de 'blanco cheque' zijns inziens de cultuur weerspiegelde van politieke besluitvorming in die tijd. Mandaten waren niet helder uiteengezet. Het verliesbeleid sleepte zich al jaren voort en Van Aardenne was in feite, jammer genoeg voor hemzelf, de man in functie toen de Kamer zich, middels deze enquête, voor het eerst proactief ging bezighouden met de controle van beleid, aldus Engwirda.¹²²

¹²⁰ *NRC Handelsblad*, 19-1-1985.

¹²¹ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 175.

¹²² Gespreksverslag Engwirda.

Hoofdstuk 6

Het ‘onaanvaardbaar’

Naast haar forse kritiek op de ‘blanco cheque’ concludeerde de commissie: ‘Ronduit misleidend, en daarom onaanvaardbaar, was de informatie die minister Van Aardenne de Kamer in april 1980 verstrekke over de afwikkeling van de ROS-verliezen.’¹²³ Dit ‘onaanvaardbaar’ werd vervolgens nadrukkelijk uitvergroot door alle media waardoor de andere conclusies naar de achtergrond verdwenen. Zo kopte *De Telegraaf*: ‘Kritiek op Van Aardenne hard en meedogenloos: commissie: ‘misleiden Kamer onaanvaardbaar.’ Het was, aldus de krant, een ‘vernietigende oordeel’.¹²⁴

De verkeerde informatie had betrekking op de afhandeling van de ‘blanco cheque’. Toen in april 1980 besloten was om de ROS niet op te richten sloot Van Aardenne met RSV een overeenkomst af voor de afhandeling van de scheepsbouwverliezen. Afgesproken werd het volgende: De staat zou voor een bedrag van 280 miljoen de reeds geleden verliezen en afbouwkosten van de scheepsbouw op zich nemen. Mocht blijken dat het totaalbedrag uitkwam tussen 330 en 400 miljoen zou de staat vijftig procent van dat deel op zich nemen en voor het aandeel boven de 400 miljoen, tachtig procent. De mogelijkheid tot een nog hoger aandeel van de staat werd tevens opengehouden, mocht blijken dat het restant van RSV de financiële last anders niet zou kunnen dragen.¹²⁵

Van Aardenne lichtte de Kamer in april 1980, op advies van zijn ambtenaren, één dag na het afsluiten van de overeenkomst, echter als volgt in: ‘Tot nu toe lag er een toezegging van het kabinet om vanaf 1 januari 1979 de lasten van grote scheepsnieuwbouw voor zijn rekening en risico te nemen. RSV was daarvan uitgesloten ... Welnu, dat is niet meer het geval. Na de besluitvorming is RSV bereid geweest terug te komen op de toezegging van de regering, de lasten van grote scheepsnieuwbouw sinds 1 januari 1979 voor haar rekening te nemen, tegen een afkoopsom – zo mag ik het wel uitdrukken – van 280 miljoen. Op dit moment zijn alle in 1979 en 1980 geleden verliezen en de verliezen die in 1980 nog geleden zullen worden voor rekening van RSV, zij het dat de staat hiervoor 280 miljoen voor betaalt. Zouden de verliezen onverhoopt groter worden dan 330 miljoen, dan zou er opnieuw gepraat moeten worden.’¹²⁶

Tijdens zijn verhoor in de zomer van 1984 stelde Van Aardenne dat als de feitelijke aard van deze regeling bekend zou worden, het zeker meer zou gaan kosten dan 330 miljoen: ‘Kortom, het

¹²³ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl. 2, 458.*

¹²⁴ *De Telegraaf*, 11-12-1984.

¹²⁵ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl. 2, 297.*

¹²⁶ *Ibidem.*

risico, dat voor de staat zou ontstaan bij het bekendmaken van een en ander, achtte ik groot terwijl ik de kans, dat er inderdaad sprake zou zijn van overschrijding, buitengewoon gering achtte. Wij zouden het kwaad over onszelf afroepen door dit bekend te maken.¹²⁷ Joekes stelde hierover: 'Maar in het eindspel van RSV had hij de Kamer misleid. Volgens de grondwet is dat een politieke doodzonde. Om te verhinderen dat alle schuldeisers - 'de aasgieren' - zich op het stervende RSV zouden storten had hij van het laatste grote krediet met overheidsgarantie slechts een deel aan de vaste commissie voor economische zaken meegedeeld....Om RSV en de schatkist honderden miljoenen guldens te besparen had hij met open ogen het grondwetsvoorschrift geschonden.'¹²⁸

Voorzitter Van Dijk was van mening dat het verkeerd informeren los stond van de andere, beleidsmatige, conclusies in de enquête: 'Dit punt kun je inderdaad isoleren van de rest van alle conclusies uit het rapport'.¹²⁹ Bovendien had Donner, in zijn op voordracht van Joekes aangeleverde afhandelingsadvies, gesteld dat er in de parlementaire behandeling een uitzondering gemaakt diende te worden voor 'feiten, persoonlijke opvattingen en karaktereigenschappen' m.b.t. individuele bewindspersonen waaruit geconcludeerd kon worden dat 'individuele ministers niet in staat waren tot het dragen van regeringsverantwoordelijkheid'.¹³⁰ Dat het verkeerd informeren los werd geplaatst is terecht. Hiermee kwam namelijk de vertrouwensregel op tafel, de ongeschreven regel in de Nederlandse politiek die impliceert dat als een bewindspersoon geen vertrouwen meer geniet van de volksvertegenwoordiging, deze dient op te stappen. Volgens hoogleraar staatsrecht Paul Bovend'Eert is dit een 'louter subjectief criterium' waaraan beide Kamers zelf invulling kunnen geven.¹³¹

Dat er verkeerde informatie was verstrekt, was feitelijk aangetoond. Korthals meende echter dat het niet aan de commissie, maar aan de Kamer was om hier een waardeoordeel over te vellen, hetgeen hij verwoordde in een tweede minderheidsstandpunt. De term 'ronduit misleidend' hield volgens Korthals te weinig rekening met de motieven van Van Aardenne om de kamer niet correct in te lichten en met de term 'onaanvaardbaar' werd daaraan al een politiek waardeoordeel verbonden: 'Naar mijn oordeel ligt zulks niet op de weg van commissie maar van de Kamer als geheel. Bij de beoordeling waarbij de persoonlijke integriteit meespeelt, behoort de commissie zich terughoudend op te stellen. Het is aan de kamer om desgewenst verregaande uitspraken te doen.'¹³²

Dat Van Aardenne het niet aandurfde de Kamer vertrouwelijk te informeren vormde voor

¹²⁷ Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl. 2*, 297.

¹²⁸ *Trouw*, 15-8-1995.

¹²⁹ *Limburgsch Dagblad*, 18-12-1984.

¹³⁰ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 183.

¹³¹ Paul Bovend'Eert, *Ministeriële Verantwoordelijkheid*. *Ars Aequi Cahiers*. Staats- En Bestuursrecht Dl. 9. (Nijmegen 2002), 31-33.

¹³² Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) Dl. 2*, 469.

Telegraaf-journalist Lunshof een verzachtende omstandigheid: 'Dat geldt temeer daar het misleiden van de Kamer zijn oorzaak vindt in de Kamer zelf, die zo lek is als een mandje. Zo goed als van alle informatie die Van Aardenne de laatste jaren aan de Kamer vertrouwelijk heeft gegeven was enkele uren later openbaar. Ook aan dat punt had Van Dijk wel wat meer aandacht kunnen geven.'¹³³ Joekes constateerde: 'Als hij dat had meegedeeld aan de Kamer in, een vertrouwelijke vergadering van de commissie voor Economische Zaken, dan zou dat nieuws zeker uitlekken. Dat was zijn stelling. Niemand heeft dit aangevochten. ...Ik weet niet of de fictie nog altijd wordt hooggehouden dat Kamerleden, laat staan hele commissies, politieke geheimen bewaren... de meeste fracties waren zo lek als een vergiet. En de meeste commissies ook.'¹³⁴

Joekes zag, in tegenstelling tot zijn partijgenoot Korthals, geen bezwaren in de terminologie. Hij verwees naar de historische betekenis van het woord: 'De term 'onaanvaardbaar heeft al sinds mensenheugenis in de Nederlandse politiek een nauw omschreven betekenis. Hij wordt in die zin alleen gebruikt door een minister, die een ongewenst wijzigingsvoorstel van een kamerlid probeert af te wenden. Een machtswoord dus: als het amendement wordt aangenomen treed ik af of trek ik het voorstel in. Een enquêtecommissie heeft zulke middelen niet.' Hij verwachtte daarnaast niet dat Van Aardenne op grond van zijn beleid naar huis zou worden gestuurd. Joekes hield in deze verklaring echter geen rekening met de rol die media en politiek vervolgens zouden gaan spelen. De termen werden namelijk de spil in het politieke debat.¹³⁵

De debatten over het eindrapport zouden pas in februari en maart 1985 gehouden worden, maar aangezien de gehanteerde termen zijn geloofwaardigheid en integriteit betroffen, legde Van Aardenne op 18 december 1984 al een verklaring af in de Kamer: 'Dat dilemma kwam voort uit het spanningsveld dat bestond tussen mijn verantwoordelijkheid voor het belang van de Staat, die beschermd diende te worden tegen hoge schadevorderingen, enerzijds en mijn informatieplicht jegens de Kamer anderzijds.' Daarnaast trok hij het boetekleed aan: 'Ik had naar andere wegen dienen te zoeken dan de weg die ik toen, naar eer en geweten handelende, in het door mij geschetste dilemma van verantwoordelijkheden heb menen te moeten volgen'. Elke 'opzet tot misleiding van de Kamer' was hem vreemd geweest, aldus Van Aardenne.¹³⁶

De dag daarna volgde er een debat onder veel belangstelling van de media. Joekes stelde: 'Als de kamer bloed ruikt, worden de fractievoorzitters ingezet. Den Uyl voorop.'¹³⁷ Nijpels verdedigde zijn minister vurig: 'Ik wil er geen misverstand over laten bestaan, dat de enquêtecommissie in de ogen van de VVD ten onrechte het woord misleidend in de mond heeft

¹³³ *De Telegraaf*, 18-12-1984.

¹³⁴ Joekes, *Man en Paard*, 219.

¹³⁵ *Ibidem*, 218.

¹³⁶ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 18-12-1984 (37ste vergadering), 2482.

¹³⁷ Joekes, *Man en Paard*, 220.

genomen, omdat er bij misleiding niet alleen sprake moet zijn van boze opzet maar dat die opzet ook als bedoeling moet hebben om degene die wordt misleid tot een ander oordeel te brengen.’ Dit was volgens Nijpels niet aan de orde omdat Van Aardenne meermalen had benadrukt dat zijn keuze om de Kamer onjuist te informeren, hoe verkeerd ook, bedoeld was om de belangen van de staat te beschermen. Den Uyl floreerde in zijn rol als oppositieleider: ‘De minister zegt in zijn verklaring dat elke opzet tot misleiding van de Kamer hem vreemd geweest is. Dat klopt niet. Misleiden, zegt van Dale, is op een verkeerd spoor brengen, is opzettelijk een verkeerde voorstelling wekken, is bedriegen. In misleiding ligt altijd opzet besloten.... Dit is een schoolvoorbeeld van misleiding van de Kamer op een kritiek moment.’¹³⁸

De stelling dat er sprake was van ‘misleiding op een kritiek moment’, waardoor de besluitvorming mogelijk anders was verlopen, poogde Van Aardenne vervolgens in een gestructureerde eerste termijn, hetgeen hem tot woede van de oppositie meerdere uren had gekost om voor te bereiden, te ontcrachten. Het besluit om de ROS niet op te richten was al voor het debat met de Kamer op 24 april 1980 genomen. In de Kamer praatte men dus slechts over de afwikkeling. Den Uyl verweerde dat op 16 april de motie-*Van Houwelingen* was aangenomen, waarin het Kabinet werd opgeroepen om het besluit de ROS niet op te richten, te herzien. Van Aardenne had deze motie toen naast zich neergelegd, hetgeen een politiek riskante manoeuvre was. Daarmee was de kernvraag in het debat van 24 april dus, aldus Den Uyl: ‘Accepteert de Kamermeerderheid het dat de minister die motie niet uitvoert?’ Kennisname van de afwikkeling van de verliezen was voor die beoordeling van belang.¹³⁹

Van Aardenne pareerde andermaal: ‘Als dat zo’n kardinale vraag was, dan was die in eerste termijn van het debat door alle sprekers gesteld en niet in tweede termijn door de voorlaatste spreker die begrijpelijkerwijs nieuwsgierig was naar de afwikkeling.’ Die ‘voorlaatste spreker’ was de partijgenoot van Aardenne, Huub Jacobse, die, en daar wees Van Aardenne op, juist tegen de motie-*Van Houwelingen* had gestemd. Van Aardenne duidde vervolgens het debat van 24 april 1980: ‘Als je de desbetreffende passages leest kan je niet anders dan de overtuiging krijgen dan dat die vraag niet meer aan de orde was.’¹⁴⁰ Er volgde vervolgens een tweede termijn waarin voor Den Uyl bleef staan dat de minister de Kamer opzettelijk verkeerd had geïnformeerd. Hetgeen hoe dan ook misleiding impliceerde. De intentie daarachter was daarin voor hem niet relevant.¹⁴¹ Van Aardenne wierp nog enkele verdedigingslijnes op. Hij wees erop dat hij gedurende zijn ministersperiode de Kamer uiterst frequent had geïnformeerd: ‘De Kamer nodigde mij uit en ik heb de Kamer steeds, behalve op dit ene

¹³⁸ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 19-12-1984, 2563-2602.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ *Ibidem*.

punt, de inlichtingen gegeven die haar toekwamen... Deze ene keer heb ik dat niet goed gedaan. Ik herhaal dat ik dat betreurt. Ik heb die fout gemaakt, maar ik heb gisteren gezegd, dat ik althans vastbesloten ben, daar lering uit te trekken.¹⁴²

De vertrouwensvraag lag daarmee nog wel op tafel. Den Uyl stelde: 'de Grondwet kent geen voorziening die een minister verontschuldigt die aan de Kamer een onjuiste, een valse, een misleidende informatie geeft. Dat is de essentie.' Hij vroeg vervolgens aan de enquêtecommissie of er aanleiding was de conclusies 'ronduit misleidend' en 'onaanvaardbaar' te herzien na de uitspraken van de minister. Hiermee werd echter een cirkelredenering gecreëerd want de enquêtecommissie, die volgens sommigen ten onrechte die termen had gebruikt, kon zich immers niet bezighouden met de vertrouwensvraag. Dat was aan het parlement.¹⁴³ Volgens de website *Parlement.com* impliceert de vertrouwensregel daarnaast niet dat bewindspersonen af moeten treden wanneer zij een fout hebben gemaakt, slechts wanneer zij niet meer het vertrouwen genieten van het parlement, en dat oordeel kan alleen de Kamer geven.¹⁴⁴

Reeds in de eerste termijn had Den Uyl een motie ingediend waarin hij de conclusie van de commissie letterlijk had overgenomen. Hij stelde: 'als de enquêtecommissies een oordeel uitspreekt – 'ronduit misleidend en onaanvaardbaar' – is dat van betekenis. Als de Kamer zo'n oordeel uitspreekt heeft dat een andere betekenis.' CDA-fractievoorzitter De Vries stelde dat zijn gehele fractie tegen zou stemmen en vroeg vervolgens aan Den Uyl of de motie opgevat moest worden als een motie van wantrouwen, met als onvermijdelijk gevolg het aftreden van de minister. Den Uyl antwoordde instemmend waarop Nijpels constateerde: 'Ik stel vast, dat de heer Den Uyl ons vandaag een dienst heeft bewezen door een motie van wantrouwen in te dienen. Mijn collega van het CDA heeft naar voren gebracht dat zijn fractie unaniem tegen die motie zal stemmen en dat betekent dat deze Kamer vertrouwen in Van Aardenne uitspreekt.'¹⁴⁵

Er zat echter een addertje onder het gras. De Vries sprak een 'voorwaardelijk groen licht' uit, waarop Den Uyl poneerde: 'Ik kan mij niet voorstellen dat een minister van de Kroon zou kunnen leven met een voorwaardelijk groen licht.' SGP'er Van Rossum kenschetste Van Aardenne vervolgens in zijn tweede termijn als 'aangeschoten wild'. Tegelijkertijd stelde hij niet mee te willen werken aan 'het zondebokeffect'. De motie van Den Uyl werd uiteindelijk, met 82 stemmen tegen en 63 stemmen voor, verworpen. Naast de twee coalitiepartijen stemden ook de SGP en twee eenmansfracties, Centruumpartij en GPV, tegen. Beide uitspraken, nota bene gedaan door partijen die

¹⁴² *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 19-12-1984, 2563-2602.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ *Parlement.com*, vertrouwensregel parlement en kabinet, geraadpleegd via: https://www.parlement.com/id/vh8lnhrr6zzk/vertrouwensregel_parlement_en_kabinet, geraadpleegd op: 8-5-2020.

¹⁴⁵ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 19-12-1984, 2599.

tegen de motie hadden gestemd zouden aan Van Aardenne blijven kleven. In de Nederlandse politieke is er namelijk sprake van een 'negatieve vertrouwensregel'. De kamer kan slechts uitspreken dat ze geen vertrouwen in een bewindspersoon meer heeft. Het tegenovergestelde behoort niet tot de mogelijkheden. Door het verloop van het debat en de positionering van het CDA bleef de vertrouwensvraag vervolgens in de lucht hangen.¹⁴⁶

De keuze voor het 'onaanvaardbaar' was hier in zekere mate verantwoordelijk hiervoor. Columnist Lunshof betitelde deze keuze als 'onaanvaardbare misleiding' omdat hiermee de aandacht slechts op één politieke gebeurtenis werd gericht en de aandacht (bewust of onbewust) afgewend werd van de politieke schuldvraag. Commissievoorzitter Van Dijk had zich, aldus Lunshof, moeten realiseren dat dit 'koren op de molen' zou zijn van de politieke tegenstanders van Van Aardenne: 'Hij had dat effect ook moeten incalculeren, ook al voelt hij zich een onafhankelijke rechter, wat hij als kamerlid niet is.' Hij concludeerde: 'Inmiddels dreigt deels door onnozelheid, de RSV-enquête door er een Van Aardenne-affaire van te maken, regelrecht uit te lopen op een verloederding van de politiek... Hij had kunnen weten dat het de natuurlijke neiging van de mensen en dus ook van politici is, om belangrijke affaires aan één man op te hangen. Hij had – opdat op een serieuze wijze lessen uit het gebeuren hadden kunnen worden getrokken – dat juist ook moeten voorkomen.'¹⁴⁷

De enquêtecommissie had vanuit staatsrechtelijk perspectief het volste recht om de -later controversiële- termen te gebruiken. Een enquêtecommissie heeft dit mandaat gekregen van de Kamer en het is vervolgens aan diezelfde Kamer om te bepalen hoe haar conclusies gewogen worden. Paul Bovend'Eert stelt dat de mogelijkheid van conclusies met een politieke onderlaag inherent verbonden is aan het middel parlementaire enquête. Enquêtecommissies bestaan immers uit politici van verschillende gezindten en zijn daarmee niet onpartijdig en onafhankelijk.¹⁴⁸ Rob Visser, auteur van het proefschrift *In dienst van het algemeen belang*, wijst op de context. Voor het eerst in de geschiedenis werd er gebruik werd gemaakt van het vernieuwde enquêterecht en werden er zittende politici gehoord. Dat laatste maakte het meteen al politiek. Er was amper ervaring met de implicaties van bepaalde discourskeuzes. Het verbaasde eenieder dat, mede onder druk van beeldvorming, de woorden zo'n grote uitwerking kregen. In later enquêtes zouden conclusies mede daardoor veel voorzichtiger gewogen worden.¹⁴⁹

Muller en Coenen menen dat bewoordingen met betrekking tot personen in enquêtes een 'cruciale maar niet altijd doorslaggevende rol' spelen. Verschillende partijpolitieke belangen veroorzaken meestal een hoge mate van creativiteit bij het gebruik van specifieke termen en

¹⁴⁶ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 19-12-1984, 2590-2600; Rob Visser, *In Dienst Van Het Algemeen Belang: Ministeriële Verantwoordelijkheid En Parlementair Vertrouwen*. (Amsterdam 2008), 57-59.

¹⁴⁷ *De Telegraaf*, 18-12-1984.

¹⁴⁸ Mailcontact Bovend'Eert.

¹⁴⁹ Gespreksverslag Visser.

oordelen, waardoor, wanneer een bewindspersoon de kamer niet correct geïnformeerd heeft, de politieke consequenties voor een persoon niet altijd even helder uit de conclusies blijken. Cruciaal daarbij is een vergelijking met de rapportages van eerdere parlementaire onderzoekscommissies. De Kamer is daarnaast in de loop der jaren kritischer geworden omtrent de oordelen van een parlementaire enquêtecommissie over specifieke personen. De RSV-enquête was pionierswerk, waardoor zowel commissie als Kamer nog niet beschikten over vergelijkingsmateriaal en het spel omtrent de terminologie in relatie tot partijpolitieke belangen ook helemaal nieuw was.¹⁵⁰

VVD'ers waren en zijn van mening dat de commissie door de gekozen terminologie haar hand overspeelde. Onaanvaardbaar hoort niet thuis in de conclusie van een parlementaire enquête, aldus hen. Frits Korthals Altes, minister van justitie (VVD) in Lubbers I, meent dat een enquêtecommissie feitelijke en geen politieke conclusies moet trekken, en wanneer het tot de conclusies komt dat de kamer verkeerd geïnformeerd is, het oordeel daarover aan de Kamer moet laten. Nijpels meent dat het lot van Van Aardenne hierdoor op voorhand al was bezegeld, zonder dat de Kamer überhaupt was gehoord. Beiden wijzen daarnaast op de invloed van beeldvorming in de media.¹⁵¹ Engwirda stelt de politieke beladenheid nog steeds als terecht te ervaren. De essentie van het 'ronduit misleidend' had echter mogelijk anders gewogen kunnen worden, omdat de weging van de intentie hierachter, het feit dat Van Aardenne geen opzet in huis had, in relatie tot de essentie van 'misleiding', anders gewogen had kunnen worden. Eshuis stelt dat de dynamiek van het onderzoek impliceerde dat zware (politieke) uitspraken op z'n plaats waren.¹⁵²

Vrijwel niemand ontkent dat er in de eindfase met een politieke bril naar de eindconclusies gekeken is. Korthals stelt dat naarmate de publicatiedatum naderde, politieke belangen zich mengden met objectieve waarheidsvinding. Ook hij constateert dat dit inherent verbonden is aan het middel parlementaire enquête en wijst met name op de druk die er geleidelijk door de pers op werd gelegd. Tazelaar sluit zich daarbij aan. Aantonen 'nooit meer RSV' was volgens hem het hoofddoel van de commissie, het handelen van Van Aardenne was slechts 'bijvangst' en werd in een later stadium uitvergroot. Hij meent dat Korthals in een eerder stadium aan had moeten geven dat hij zich niet kon vinden in de eindconclusies. Engwirda onderstreept de notie van Korthals, het was een spannende gebeurtenis met markante persoonlijkheden, je ontkomt er dan niet aan dat wanneer men de eindstreep nadert, er allerlei belangen gaan meespelen. Hij heeft dan ook begrip voor de afweging van Korthals om een minderheidsstandpunt in te dienen, hetgeen vanuit zijn positie te begrijpen viel.¹⁵³

¹⁵⁰ Muller en Coenen, *Parlementair onderzoek in Nederland*, 100-101.

¹⁵¹ Gespreksverslagen Nijpels en Korthals Altes.

¹⁵² Gespreksverslagen Eshuis en Engwirda.

¹⁵³ Gespreksverslagen Korthals, Engwirda, Tazelaar en Eshuis.

De pijlen van de geïnterviewde VVD'ers richten zich met name op Van Dijk en Van Dam, de leden van het presidium van de commissie, dat, zoals vermeld, in grote mate verantwoordelijk was voor de formulering van de conclusies. Van Dam wordt getypeerd als politiek scherp en geslepen. Van Dijk als enigszins stijf, rechtlijnig en niet beïnvloedbaar. Korthals achtte Van Dijk zeer kundig maar neemt het hem, net zoals columnist Lunshof, kwalijk dat hij dit in de eindfase heeft laten gebeuren. Men is voorts van mening dat Van Dam zeker enkele partijpolitieke belangen heeft laten meespelen. Nijpels is van mening dat de woorden heel bewust gekozen waren en Van Dam een mogelijkheid rook om de VVD te beschadigen. Van Dam zelf stelt dat hij met veel genoegen op het onderzoekswerk terugkijkt: 'Het is voor mij de enige parlementaire ervaring geweest waarin partijpolitieke overwegingen nooit een doorslaggevende rol hebben gespeeld. Ik vond de harde woorden over van Ardenne gerechtvaardigd, maar ik had wel met hem te doen.' Joekes zat er, als lid van het presidium en als VVD'er, echter ook met zijn neus bovenop. Zijn rol zal nader worden belicht.¹⁵⁴

Dat juist de keuze voor het onaanvaardbaar Van Aardenne slachtofferde werd later door De Vries impliciet erkent. Al in 1982 had de kamer, naar aanleiding van het bekend worden van de werkelijke omvang van de schaderegeling, Van Aardenne op het matje kunnen roepen voor de verkeerde verstrekte informatie. Dat gebeurde niet, hetgeen de enquêtecommissie 'verwonderde.' Voor Van Aardenne was dat het bewijs dat men het slechts als 'afwikkelingskwestie' zag. De Vries stelde in januari 1985 over het 'onaanvaardbaar': 'Pas door het harde oordeel van de RSV-commissie was er 'politiek boter uit de braden'.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Gespreksverslagen Nijpels, Korthals en Eshuis; Mailwisseling Van Dam.

¹⁵⁵ *Limburgsch Dagblad*, 11-1-1985.

Hoofdstuk 7

VVD: voorspel

Het 'onaanvaardbaar' bracht Van Aardenne in een weinig benijdenswaardige positie. De manier waarop de VVD de kwestie afhandelde, heeft er daarnaast, zowel voor als na de publicatie, onbedoeld, aan bijgedragen dat de schijnwerpers nog nadrukkelijker op Van Aardenne werden gericht. Als startpunt hiervoor ziet men 1 september 1984, toen D66-commissielid Engwirda in een VARA-radioprogramma Van Aardenne ervan beschuldigde nalatig te zijn geweest met uitoefenen van controle op de Raad van Bestuur van RSV en poneerde dat dit nadrukkelijk in het eindrapport naar voren zou moeten worden gebracht.¹⁵⁶

Nijpels bestempelde deze eenmansactie van Engwirda als 'partijpolitieke aanval' en drong in een open brief aan op disciplinaire maatregelen: 'Met verbazing en ergernis heeft de VVD-fractie kennis genomen van de aanval van Engwirda op Van Aardenne.' Commissievoorzitter Van Dijk liet weten dat de commissie 'om haar moverende redenen' niet van plan was om disciplinaire maatregelen te nemen, maar gaf wel toe het optreden te betreuren. Meerdere commissieleden zouden, aldus *Trouw*, hebben aangedrongen op een royement.¹⁵⁷ *Trouw* meende dat Engwirda zich had moeten realiseren dat zijn actie benut zou worden als een 'voorzetje voor open doel'. Waarop Engwirda stelde: 'Het is misschien naïef van me...Maar ik heb me niet gerealiseerd dat dit als een politieke aanval zou worden uitgelegd. Het was niet zo dat ik de VVD wilde pakken.'¹⁵⁸

Na deze 'eerste beschietingen' was het bal geopend. De druk in de VVD nam toe naarmate in de media het gerucht aanzwol dat Van Aardenne er zwaar van langs zou krijgen. De climax lag in begin november 1984 toen media-uitingen over-en-weer elkaar snel opvolgden. Op 5 november kopte de *Leeuwarder Courant*: 'RSV-commissie geeft Van Aardenne er duchtig van langs'. Er zou nieuw 'belastend' bewijs zijn gevonden, hadden 'welingelichte bronnen rond de commissie' bevestigd.¹⁵⁹ Op 7 november bevestigde commissievoorzitter Van Dijk dat hij in de ministerraadsnotulennotulen geen bewijs voor 'impliciete besluitvorming' had gevonden. Daarmee was, aldus de krant, bewezen dat Van Aardenne 'eigenmachtig' had gehandeld.¹⁶⁰

Nijpels zette vervolgens een tegenoffensief in. Hij liet optekenen: 'Politieke integriteit Van Aardenne beschadigd: Ik heb grote twijfels over de wijze waarop de commissie heeft gewerkt. Het aanzien van de enquêtecommissie heeft hiermee een behoorlijke deuk opgelopen.' Volgens Nijpels

¹⁵⁶ *NRC Handelsblad*, 14-9-1984.

¹⁵⁷ *Trouw*, 14-9-1984.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 15-9-1984.

¹⁵⁹ *Leeuwarder Courant*, 5-11-1984.

¹⁶⁰ *Ibidem*, 7-11-1984.

waren ‘vertrouwelijke maar bovenal voorbarige conclusies’ uitgelekt.¹⁶¹ *De Telegraaf* maakte op 7 november melding van het ‘onaanvaardbaar’ en stelde dat Van Aardenne verzekerd zou zijn van de steun van zijn fractievoorzitter: ‘De VVD tilt niet al te zwaar aan de kritiek op Van Aardenne, omdat het verzwijgen van de omvang van de destijds aan de RSV verleende financiële garanties geen misleiding betekende: de Tweede Kamer had volgens de VVD toch niet anders gehandeld’. De krant concludeerde: ‘Als de VVD Van Aardenne blijft dulden zal ook het CDA hem niet wippen. Het CDA weet dat dat grote politieke gevolgen zal hebben, te weten de val van het kabinet. Bovendien waardeert het CDA Van Aardenne in het bijzonder vanwege zijn verzoenende rol tussen CDA- en VVD-fractie. Reden waarom ook premier Lubbers hem wil behouden.’¹⁶²

Op 8 november kopte *De Telegraaf*: ‘RSV-commissie wil twee VVD’ers kwijt.’ Korthals en Rempt zouden vertrouwelijke informatie naar Nijpels hebben gelekt. De krant citeerde voorts Van Dijk die meende dat de reactie van Nijpels een ‘merkwaardig licht op de objectiviteit waarmee hij straks de conclusie van de commissie zou beoordelen’ wierp. Het verwijt dat de commissie zelf gelekt zou hebben, wees hij van de hand: Het ‘op zich juiste verhaal’ over de minderraadsnotulen kwam niet van de commissie. Van Dijk verweet Nijpels ‘de commissie bij voorbaat in diskrediet gebracht te hebben, terwijl hij slechts onvolledig kennis van het onderzoek kan hebben.’¹⁶³ De dag daarna haalde hij harder uit: ‘RSV-lek ontstond in uw eigen werkkamer’. In de VVD zou, aldus Van Dijk, overlegd worden over passages waarin Van Aardenne slecht naar voren zou komen.¹⁶⁴

Vervolgens mengde ook Joekes zich. *De Telegraaf* kopte: ‘Nijpels nam kennis van geheime RSV-informatie.’ De ontkenning van Nijpels was volgens Joekes, ‘een woordspel’ aangezien Korthals en Rempt niet zouden hebben ontkend dat er vertrouwelijke informatie was gelekt. De enquêtecommissie had vervolgens vergaderd over de vraag of beiden nog mochten aanblijven.¹⁶⁵ *De Volkskrant* stelde dat Nijpels, aldus Joekes, sinds begin oktober kennis had van de eindconclusies. Hij had ‘zacht uitgedrukt’ bezwaar aangetekend tegen deze gang van zaken. Nijpels had, aldus Joekes, ‘niet zo verstandig’ geopereerd en over Rempt en Korthals stelde hij: ‘Dat mensen die dat soort situaties niet aankunnen beter wat anders kunnen gaan doen.’¹⁶⁶ Op de radio voegde hij toe: ‘Ik heb oren om te horen’, hetgeen volgens hem een ‘elegante maar tevens afdoende manier’ was om zijn ‘fractievoorzitter voor leugenaar weg te zetten’. Joekes: ‘Ik ging natuurlijk geen welles-nietes spelen over iets dat ik niet bewijzen kon....Ik durfde er een eed op te doen dat Nijpels kennis droeg van dat

¹⁶¹ *Leeuwarder Courant*, 7-11-1984.

¹⁶² *De Telegraaf*, 7-11-1984.

¹⁶³ *Ibidem*, 8-11-1984.

¹⁶⁴ *Het Vrije Volk*, 10-11-1984.

¹⁶⁵ *Limburgsch Dagblad*, 9-11-1984.

¹⁶⁶ *De Volkskrant*, 9-11-1984.

deel van het rapport waar het voor hem allemaal om draaide'.¹⁶⁷

De pogingen van Nijpels om Van Aardenne in bescherming te nemen hadden een averechts affect. *De Telegraaf* stelde op 11 november: 'De nederlagen van Nijpels: Telkens als Nijpels met zijn fractie tot de aanval besluit loopt hij een bloedneus op.' Na de 'onbezonnen inmenging' zou de positie van Nijpels als fractievoorzitter wankelen.¹⁶⁸ Een dag later bleek de VVD eensgezind: 'VVD-top op de bres voor minister en fractieleider.' Partijvoorzitter Kamminga, minister Korthals-Altes en Eerste Kamer-fractievoorzitter Zoutendijk spraken hun steun uit. Het vertrouwen in Nijpels was niet geschonden en men achtte het juist dat hij voor zijn minister op de bres was gesprongen. Kamminga voegde toe ervan overtuigd te zijn dat Van Aardenne te goeder trouw had gehandeld.¹⁶⁹

De Volkskrant kenschetste de problemen als 'schimmige rel' en het kwam met een vergelijkbare analyse als *De Telegraaf*: 'Nijpels meent de hoofdrol naar zich toe te moeten trekken, vooralsnog geen overtuigende rol.... Hij zaait twijfel aan een onbevooroordeelde VVD-behandeling van de zaak wanneer de gegevens op tafel komen'. Om te vervolgen met: 'De heer Van Aardenne had zich een verstandiger beschermengel kunnen wensen... ..Wanneer minister Van Aardenne geen wezenlijke blaam is, is al dit gedoe van de VVD-fractieleider overbodig. Maar wanneer de zaak wel scheef blijkt te zitten, dan zullen de vroege publicitaire stappen van Nijpels ook niet helpen.'¹⁷⁰

De voorspellingen van beide kranten zouden uitkomen. De VVD stond bij de publicatie van het rapport met 1-0 achter. Woordvoerder De Korte stelde daarover: 'Direct nadat de conclusies, al voor de officiële publicatie van het rapport op straat lag, is het met de publieke verwerking van de enquête misgegaan.... Alle aandacht zoog naar hem (Van Aardenne).'¹⁷¹ Achteraf zijn meerdere betrokken van mening dat de acties van Nijpels averechts werkten. Volgens Korthals heeft het eraan bijgedragen dat er een negatief beeld in de media ontstond over de inmenging van de VVD. Nijpels erkent dat het ongelukkig viel maar meent dat de VVD er ook niet voor had kunnen kiezen om niets te doen.¹⁷² In 1986 wees ook Lubbers naar Nijpels. Hij stelde dat de positie van zijn vicepremier minder zou zijn aangetast als Nijpels het meer 'low key' had gespeeld.¹⁷³ En Joekes stelde: 'In ieder geval heb ik met mijn houding als lid van de enquêtemissie 'onze Gijs' aanzienlijk minder schade en risico berokkend dan Nijpels met zijn belachelijke reddingsoperatie voor de publicatie van ons rapport die in hoge contraproductief was.'¹⁷⁴

Met deze laatste opmerking refereerde Joekes aan zijn rol in het presidium van de

¹⁶⁷ Joekes, *Man en Paard*, 216.

¹⁶⁸ *De Telegraaf*, 15-11-1984.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 12-11-1984.

¹⁷⁰ *De Volkskrant*, 9-11-1984.

¹⁷¹ De Korte, *Vrijheid in Gemeenschap*, 193.

¹⁷² Gespreksverslagen Korthals, Nijpels en Kamminga.

¹⁷³ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 195.

¹⁷⁴ Joekes, *Man en Paard*, 218.

enquêtemissie. Hij zou later, van met name VVD'ers, het verwijt krijgen dat hij zich onvoldoende had gerealiseerd dat de gebruikte terminologie zijn minister al bij voorbaat als hoofschuldlige zou bestempelen. Om dit verwijt te doorgronden zijn er twee zaken van belang. Allereerst lijkt het te zijn misgegaan in de onderlinge verhoudingen. In het boek *De Liberale Opmars* is beschreven dat Len Rempt het partijkader informeerde over de voorgestelde terminologie omdat ze vreesde dat Van Aardenne hierdoor de 'kop van jut' zou worden. Tegelijkertijd ging in het najaar van 1984 het gerucht de ronde dat er in de PvdA een steungroep was opgericht om Van Dam en Tazelaar te ondersteunen bij hun werkzaamheden. Met name Van Dam zou uitvoerig contact hebben met Den Uyl.¹⁷⁵ Van Dam en Tazelaar ontkennen dat hier sprake van is geweest. Nijpels en Korthals betwijfelen dit ten zeerste.¹⁷⁶

Joekes werd vervolgens begin oktober uitgenodigd voor een gesprek met Nijpels. Bij aankomst trof Joekes echter vicefractievoorzitter Albert-Jan Evenhuis, alsmede Korthals en Rempt aan. Voor hem op tafel lagen twee mappen met daarin conceptteksten van het RSV-rapport, hetgeen in de enquêtetwet verboden was: 'Ik meen mij te herinneren dat mevrouw Rempt, onder verwijzing naar de overeenkomstige aanpak bij de PvdA – Ik had daar toen nog niet van gehoord – de vorming opperde van een werkgroepje uit onze fractie om de VVD-leden in de enquête te ondersteunen. Ik moest aan een van de stelregels van Geertsema denken: het feit dat mijn tegenstander onfatsoenlijk is, dwingt mij nog niet onfatsoenlijk te zijn. Mij is nooit gebleken dat de PvdA zich aan dit onfatsoen schuldig heeft gemaakt.'¹⁷⁷ De druk die op Joekes werd uitgeoefend om gezamenlijk een strategie uit te werken viel in verkeerde aard. Joekes: 'Ik begreep nu ook waarom Nijpels dit beraad had overgeheveld naar Evenhuis, zijn trouwe luitenant en meester-verdoezelaar. Als ik mij niet zo overvallen en gemanipuleerd had gevoeld, zou ik misschien niet op dat moment zijn opgestaan en weggelopen. Maar praten had geen enkele zin. De fractieleiding had kennelijk besloten zich met de gang van zaken in de commissie te gaan bemoeien. Iedereen kon weten dat ik niet zou meewerken aan een schending van de Enquêtetwet.'¹⁷⁸

De relatie met enerzijds Nijpels en anderzijds Korthals en Rempt raakte ernstig verstoord. Waren de verhoudingen in september nog prima toen Joekes voor Nijpels de reactie opstelde om te protesteren tegen het uit de school klappen van Engwirda: 'Ik verzin wel iets in jouw vermanende stijl.'¹⁷⁹ Veranderde deze houding in de daaropvolgende weken snel in achterdocht. Joekes: 'Ik heb mij nog even afgevraagd of Nijpels probeerde een buitenspelval voor mij te zetten. Nee, ik had een heleboel ondoordachte improvisaties van hem meegemaakt. In zijn onberekenbaarheid lag, voor heel

¹⁷⁵ Vermeulen, *De Liberale Opmars*, 153.

¹⁷⁶ Gespreksverslagen Tazelaar, Nijpels en Korthals; Mailwisseling Van Dam.

¹⁷⁷ Joekes, *Man en Paard*, 214-215.

¹⁷⁸ *Ibidem*, 215.

¹⁷⁹ *Ibidem*, 214.

wat mensen, een bron van zijn macht.¹⁸⁰ Als kantelpunt wijst Nijpels op het moment dat Joekes doorkreeg dat er gepraat werd tussen het fractiebestuur en Korthals en Rempt. Nijpels adviseerde Joekes vervolgens om op te passen voor het partijpolitieke spel in het presidium. Joekes wilde daar niets van weten en voelde zich extra gesterkt om juist geen partijbelangen mee te laten spelen. Het verbaasde Nijpels dat een man met zoveel politieke ervaring niet door had welke krachten er in de commissie, en in het bijzonder in het presidium, werden uitgeoefend. De VVD had pas laat in de gaten dat het fout liep, aldus Nijpels.¹⁸¹

Daarnaast was Joekes zich zeer bewust van zijn onafhankelijke rol. Als reactie op de uitnodiging tot overleg stelde hij: 'Vertrouwelijkheid betekent dat je er met niemand over praat. Niet tegen je vrouw, niet tegen je hond en ook niet tegen je fractievoorzitter, en in die volgorde.'¹⁸² Nijpels stelde daarover: 'Ik denk niet dat Joekes met opzet dwarslag.... ik denk dat Joekes in de enquêtecommissie bevangen is door de verantwoordelijkheid. Dat is op zich niet erg, maar je moet je altijd realiseren dat je daar praktisch politiek werk aan het doen bent. Joekes heeft zich in mijn ogen laten meeslepen door Van Dijk en Van Dam. Hij kreeg een soort heiligenstatus omdat hij niet sprak met de partij en Korthals en Len Rempt wel.'¹⁸³

Joekes toonde zich later bewust van het feit dat juist door de woordkeuze alle aandacht op Van Aardenne kwam: 'Weliswaar had ons rapport bij de beschrijving van dat gigantische scheepsbouwdebacle niemand gespaard, maar de publieke opinie had haar kritiek voorhanden toch toegespitst op die ene zinsnede: 'Ronduit misleidend en daarom onaanvaardbaar'..¹⁸⁴ Hier concludeerde hij echter geenszins uit dat hij anders had moeten handelen om dat te voorkomen: 'Bovendien ben ik tot het eind toe blijven tonen dat mijn houding niet door ongehoorzaamheid werd geregeerd, maar door de regels van de enquête.'¹⁸⁵ Frank de Grave meende: 'Er is ook wel gezegd dat Joekes deed wat hij deed omdat hij al wist dat hij in zijn laatste periode zat en voor zichzelf een heldenrol zocht.'¹⁸⁶

Evelien Eshuis en Maarten Engwirda typeren de 'excentrieke' Joekes beiden meer als journalist dan als politicus. Enthousiast en zeer ervaren maar niet perse een 'partijtigger'. Mogelijk dat hij zich meer bewust had moeten zijn van het politieke risico dat hij creëerde voor zijn partij en te naïeve heeft geopereerd. Eshuis meent dat het schortte in de samenwerking van de VVD-afvaardiging. De duo's van het CDA en de PvdA waren beter op elkaar ingespeeld, dan Korthals en

¹⁸⁰ Joekes, *Man en Paard*, 216.

¹⁸¹ Gespreksverslagen Nijpels en Korthals.

¹⁸² Bos, *Verloren Vertrouwen*, 178.

¹⁸³ Vermeulen, *De Liberale Opmars*, 153-154.

¹⁸⁴ Joekes, *Man en Paard*, 219.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 215.

¹⁸⁶ Vermeulen, *De Liberale Opmars*, 157.

Joekes namens de VVD, en keken volgens haar veel bewuster, en in een eerder stadium naar de politieke onderlaag van de terminologie. Dit maakt dat het verloop van de RSV-kwestie voor haar met name een 'bedrijfsongeval' in de VVD is, omdat deze niet opgewassen bleek tegen de krachten die werden uitgeoefend door het CDA en de PvdA en specifiek door Van Dijk en Van Dam in het presidium.¹⁸⁷ Rob Tazelaar geeft aan dat het Marcel van Dam en hemzelf heeft verbaasd dat Joekes in het presidium zonder tegenstribbelingen meeding met de voorgestelde terminologie. Het verloop van het debat heeft hen doen 'gniffelen': 'we blijven politici'. Volgens Tazelaar was het geen omissie maar een bewuste keuze van Joekes vanuit de hoedanigheid dat hij al zo lang in de Kamer meedraaide en niet zou buigen voor enig partijpolitek belang.¹⁸⁸ Korthals meent dat Joekes mogelijk dacht dat het wel over zou waaien. Dat Joekes zijn instemming verleende aan de termen zonder zich te realiseren wat de consequenties daarvan konden zijn, verwondert hem nog steeds. De Kamerfractie reageerde later op eenzelfde wijze.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Gespreksverslag Eshuis en Engwirda

¹⁸⁸ Gespreksverslag Tazelaar.

¹⁸⁹ Gespreksverslag Korthals.

Hoofdstuk 8

VVD: naspel

Het zwaard van Damocles zwaaide boven de VVD. Kamminga: 'We gingen allerlei communicatiedeskundigen raadplegen... Bijna iedereen zei: 'Vergeet het maar, het zijn 5500 pagina's, dit is al nieuws geweest en er komt straks zoveel tevoorschijn, dit valt vanzelf weg.' Alleen Ferry Hoogendijk (toen hoofdredacteur Elsevier Magazine) zei: 'Hou maar op, dit is het enige nieuws, verder gaat het nergens meer over. Hij bleek de enige die het bij het rechte eind had.'¹⁹⁰ De minderheidsstandpunten van Korthals werden, één week voor de publicatiedatum, door sommige media opgevat als een door de VVD ingestoken poging om haar vicepremier op voorhand te dekken. Korthals stelt over de inhoud van zijn minderheidsstandpunten nooit contact te hebben gehad met de Kamerfractie. Desalniettemin viel het in de beeldvorming zeer ongelukkig en hebben de minderheidsstandpunten achteraf mogelijk een averechts effect gehad. Spijt ervan heeft Korthals echter niet. Hij moest voor Van Aardenne op de bres springen.¹⁹¹

Op 15 december sprak Kamminga op een VVD-congres in Dordrecht zijn steun uit: 'Waar op zo'n onrechtvaardige wijze de schijnwerper is gericht op één persoon zeggen wij: 'Gijs wij staan om je heen en zien het debat van woensdag met vertrouwen tegemoet.' Van Aardenne verdiende, aldus Kamminga, 'alle bescherming van de partij' en vertrouwde er op dat enige verdeeldheid 'als die er al zou zijn', zou worden weggenomen. Zijn pleidooi kon op luid applaus rekenen uit de zaal. CDA-fractievoorzitter De Vries meende dat de VVD overhaast reageerde: 'Het lijkt mij niet verstandig nu al vooruit te lopen op de discussie in de Tweede Kamer. Kennelijk is die discussie niet nodig wat de VVD betreft, maar wat het CDA betreft zeker wel.'¹⁹² Achteraf viel het 'Gijs we staan om je heen' zeer ongelukkig. Kamminga probeerde te vermijden te nadrukkelijk kant te kiezen en tegelijkertijd toch zijn steun uit te spreken. Het resulteerde in een spotprent van een verdrinkende Van Aardenne in een vijver met daaromheen partijleden die het tafereel aanschouwden.¹⁹³

Kamminga liep namelijk op eieren. Op 14 december was hij bij Van Aardenne op bezoek geweest en had hij hem gevraagd niet bij het congres aanwezig te zijn en te overwegen de eer aan zichzelf te houden door af te treden. Beide legde Van Aardenne naast zich neer. Het partijcongres was daarnaast in Dordrecht, zijn woonplaats. Tegelijkertijd schaarde Hans Wiegel zich achter Van Aardenne. En woorden van Wiegel hadden gewicht in de VVD. Kamminga: 'Enkele dagen voor dat

¹⁹⁰ Vermeulen, *De Liberale Opmars*, 154.

¹⁹¹ Gespreksverslag Korthals.

¹⁹² *Het Parool*, 17-12-1984.

¹⁹³ Gespreksverslag Kamminga.

partijcongres kreeg ik Hans Wiegel aan de telefoon. Wiegel dreigde dat hij Van Aardenne in de publiciteit voluit zou gaan steunen als Nijpels en ik hem lieten vallen.' En: 'Niet alleen Wiegel, maar ook belangrijke industriëlen in de partij oefenden druk op ons uit om Van Aardenne in het zadel te houden. Ed en ik hebben het heel moeilijk gehad met de positie van Van Aardenne. We twijfelden eraan, of het ooit nog goed zou komen met hem'.¹⁹⁴

Het beeld dat de VVD de gelederen bij voorbaat gesloten had, was voer voor kritiek. Volgens de Korte ontnam de VVD op deze manier haarzelf de mogelijkheid om onderbouwd en zakelijk kritiek te leveren op het 'onaanvaardbaar'.¹⁹⁵ Van der Spek (PSP) stelde in het debat van 19 december: 'De VVD heeft...de minister bij voorbaat gedekt. Dat is een hele schadelijke zaak.'¹⁹⁶ Beckers- de Bruijn (PRR) verweet Nijpels juist de schijnwerpers op zijn minister te hebben gericht: 'Het heeft mijn fractie uitermate pijnlijk getroffen dat de heer Nijpels met geen woord is ingegaan op de beschamende rol die hij, zijn fractie en zijn partij in deze zaak hebben gespeeld.'¹⁹⁷ Nijpels reflecteerde: 'Het eerste debat was pal voor Kerstmis 1984. We vonden het allemaal heel treurig voor Gijs. Vlak voor het debat zei ik tegen hem: 'Laat je niet kisten.' Achteraf bezien had ik dat beter niet kunnen doen. De term aangeschoten wild...bleef aan hem kleven.....Politiek gesproken was het veel handiger geweest als Van Aardenne in het eerste debat al was vertrokken.'¹⁹⁸

Vervolgens passeerde het momentum om af te treden. Nijpels: 'Op een gegeven moment vond een aantal mensen in de partij dat het niet zo langer kon. Ik vertelde Gijs hoe de vlag erbij hing en zei tegen hem: Het dagelijks bestuur van de partij en vooral de Eerste Kamerfractie vinden het beter als je de eer aan jezelf houdt. Van Aardenne zei me dat als het dagelijks bestuur en de EK-fractie dat van mening waren, ze het dan ook maar in het openbaar moesten uitspreken. Maar dat was niet aan de orde.'¹⁹⁹ Frank de Grave, destijds financieel woordvoerder, stelde dat de fractie verdeeld was: 'Ik vond het heel lastig en moeilijk. Ik had er geen uitgesproken mening over....Dit was eredisiepolitiek. Wat ik me ervan herinner is de verscheurdheid die ik voelde qua loyaliteit. De fractie heeft enorm geworsteld en was verdeeld. Het heeft mij geleerd dat je snel op een lijn moet komen, want verdeeldheid uitstralen is het allerergste wat er is.'²⁰⁰

Korthals en Nijpels ontkennen dat er sprake is geweest van verdeeldheid in de fractie. Nijpels noemt het een 'sluimerende' kwestie die door de beeldvorming in de media ging schuiven. De fractie was enigszins overvallen. De VVD worstelde tussen een loyaliteitsgevoel jegens haar vicepremier,

¹⁹⁴ Hoedeman, *Wiegel en het spel om de macht*, 177-178; Gespreksverslag Kamminga.

¹⁹⁵ De Korte, *Vrijheid in Gemeenschap*, 193.

¹⁹⁶ *Handelingen Tweede Kamer 1985-1985*, 19-12-1984, 2572.

¹⁹⁷ *Ibidem*, 2595.

¹⁹⁸ Hoedeman, *Wiegel en het spel om de macht*, 188-189.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 188-189.

²⁰⁰ Vermeulen, *De Liberale Opmars*, 157.

versterkt door breed gedeelde frustratie over het feit dat Van Aardenne door de enquêtecommissie op een onrechtvaardige wijze was behandeld, en tegelijkertijd de vrees dat de politieke schade groter zou worden. Er waren aldus Korthals wel verschillen van mening over de te volgen strategie maar niet in essentie over de positie van Van Aardenne. De fractie bleef vierkant achter haar vicepremier staan totdat ook de Eerste Kamerfractie zich ging roeren. Verontwaardiging over de wijze waarop hun vicepremier werd behandeld voerde de boventoon, aldus Nijpels, die het markeert als een van de meest onrechtvaardige momenten uit zijn loopbaan.²⁰¹ Zo liet hij in februari 1985 nog optekenen: 'Van Aardenne gaat niet vrijwillig' en vulde aan te begrijpen dat 'gedachte van aftreden' opkomt 'wanneer je zo onrechtvaardig bent behandeld als Van Aardenne is overkomen.' Kamerlid Jacobse sloot zich daarbij aan: 'Na hetgeen hij allemaal heeft moeten aanhoren tijdens de debatten van de afgelopen week.'²⁰²

Wat niet meehielp was het risico van een mogelijke kabinetscrisis. Een analyse in *het Vrije Volk*, aan de vooravond van het debat, stelde dat Van Aardenne niet zou opstappen omdat dan alle VVD-ministers met hem mee zouden gaan. Zelfs enkele CDA-ministers zouden volgen, voorspelde de krant.²⁰³ Als reactie op dit soort geruchten stelde Lubbers dat Van Aardenne geen bijzonder positie had in het kabinet en zijn VVD-collega's hadden aangegeven dat hun positie niet van hem afhankelijk was.²⁰⁴ Begin januari ontkende De Vries dat Nijpels zou hebben bedreigd met een kabinetscrisis. Tevens zou het CDA, Van Aardenne niet gedogen om dit scenario te vermijden.²⁰⁵ Eind januari gooide Pieter Winsemius, VVD-minister van VROM, in het programma *Haagse Bluf* olie op het vuur: 'Als Van Aardenne gaat gaan alle VVD-ministers'. Winsemius stelt dat zijn actie niet was afgestemd was met zijn collega ministers. Het leek hem vanzelfsprekend. Dit resulteerde in een verwijt van collega-minister Kroes die meende dat hierdoor het risico van een kabinetscrisis wederom op tafel was gekomen.²⁰⁶ Eind februari ontkende Lubbers dat een val van het kabinet 'noch door de fractievoorzitter van de VVD noch door ene liberale minister' aan de orde was gesteld.²⁰⁷ Volgens Nijpels is er nooit expliciet met een kabinetscrisis bedreigd, maar heeft de mogelijkheid zeker impliciet in de lucht gehangen.²⁰⁸

In de partij nam het geroddel over zijn voortbestaan als minister toe. Toen dit door de media werd uitgemeten verzwakte dit zijn positie verder.²⁰⁹ Nijpels: 'Hans Wiegel en ik waren zo ongeveer

²⁰¹ Gespreksverslagen Nijpels en Korthals; *De Volkskrant*, 7-3-1985.

²⁰² *Limburgsch Dagblad*, 11-2-1985.

²⁰³ *Het Vrije Volk*, 16-11-1984.

²⁰⁴ *Algemeen Dagblad*, 22-12-1984.

²⁰⁵ *Limburgsch Dagblad*, 11-1-1985.

²⁰⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, 25-1-1985; Mailwisseling Winsemius.

²⁰⁷ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 27-2-1985 (54ste vergadering), 3650.

²⁰⁸ Gespreksverslag Nijpels.

²⁰⁹ *De Telegraaf*, 25-2-1985.

de enige twee in de partij die Van Aardenne tot de laatste snik verdedigd hebben. In de partij ontstond steeds meer geroezemoes om hem te laten vallen.²¹⁰ Partijprominenten roerden zich vervolgens ook in het openbaar. Onder hen Eerste Kamerleden Guus Zoutendijk en Molly Geertsema. Beiden vreesden voor electorale schade en meenden dat, aangezien zijn positie zo ernstig was verzwakt, hij beter de eer aan zichzelf kon houden. Zowel in het kabinet als in de Kamer zou hij geen vuist meer kunnen maken. Geertsema vond het 'onbegrijpelijk' dat Van Aardenne nog niet was opgestapt. Zoutendijk meende voorts dat de VVD-top onvoldoende door had gehad welke politieke schade dit zou gaan veroorzaken. *De Telegraaf* voegde toe dat, in lijn met beide betogen, er intern werd gezocht naar een manier waarop de minister met opgeheven hoofd kon vertrekken. Niet naar aanleiding van de enquête, maar door de vervolgens ontstane commotie.²¹¹ Van Aardenne stelde later: 'Zoutendijk en Geertsema hebben in een heel laat stadium publiekelijk gezegd dat ik beter zou kunnen aftreden. Daarop zei Nijpels tegen mij, dat de eerste Kamer er ver van afstond. Ik beschouwde dat dan ook niet als stimulans om op te stappen.'²¹²

Aan de vooravond van het laatste debat stelde het *Algemeen Dagblad*: 'Aftreden van minister Van Aardenne verwacht.' Terwijl de VVD-top en de fractie achter Van Aardenne zouden blijven staan, zou hij vanuit verantwoordelijkheid jegens zijn partij en politiek gevoel verklaren dat zijn aanblijven schade aan de VVD zou toebrengen.²¹³ Deze analyse ligt in lijn met de waarheid. Voor het laatste debat werd, aldus Nijpels, het '*Tindemans-scenario*' bedacht, hetgeen impliceerde dat wanneer er ook maar een vinger naar Van Aardenne zou worden uitgestoken, met name door coalitiepartner CDA, hij zou opstappen. Uiteindelijk gebeurde dat niet want het laatste debat ging als een nachtkaaars uit.²¹⁴ Van Aardenne stelde hierover: 'Nijpels en Kamminga bespraken met mij een eventueel aftreden mijnerzijds...Ze zeiden me dat ik het eens moest overwegen. Ik ben niet iemand die zoiets nooit zal willen overwegen, maar toen die debatten voorbij waren, vond ik het moment gepasseerd, juist door het verloop van de laatste kamerdiscussie, die De Korte voor de VVD zo goed had gevoerd.'²¹⁵

Van Aardenne bleef aan en meende dat zijn positie niet was aangetast. Aangezien die keuze volledig aan hemzelf werd gelaten, werden er geen knopen doorgelukt. In de partij keek iedereen naar elkaar. Wiegel speelde een sleutelrol. Van Aardenne: 'Ik heb Wiegel een paar keer telefonisch advies gevraagd. Hij vond dat ik moest blijven zitten, zolang ik de steun van de VVD-fractie en de

²¹⁰ Vermeulen, *De Liberale Opmars*, 156.

²¹¹ *De Telegraaf*, 15-2-1985; *Trouw*, 23-3-1985.

²¹² Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 136-137.

²¹³ *Algemeen Dagblad*, 26-2-1985.

²¹⁴ Gespreksverslag Nijpels.

²¹⁵ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 136-137.

minister-president had....Ik vind niet dat ik de VVD beschadigd heb door te blijven zitten.²¹⁶ Nijpels: 'In de periode rond die debatten had Van Aardenne meerdere keren telefonisch contact met Wiegel. En Hans vond dat Van Aardenne onder geen voorwaarde zou moeten aftreden. Van Aardenne bleef aan.'²¹⁷ Wiegel stelt dat, ongeacht de mogelijke electorale gevolgen, hij meende dat Van Aardenne moest blijven zitten. Er was hem groot onrecht aangedaan en het was 'niet fair'. Aftreden impliceerde toegeven en de VVD mocht, aldus Wiegel, haar vicepremier niet ten onrechte in de steek laten. De VVD-top stelde zich, aldus Wiegel, 'bangig' op en had vierkant achter haar vicepremier moeten blijven staan. De keuze maken: 'Laten vallen of steunen', en niet iets ertussenin.²¹⁸

Naast oprechte verontwaardiging speelde ook loyaliteit mee. Wiegel, die zijn vriend Van Aardenne, 'Ome Gijs' noemde, stelde: 'De mensen aan wie ik verknocht ben, uit mijn eigen of een andere partij, daar blijf ik vierkant achter staan.' Deze loyaliteit kwam voor een deel voort uit het feit dat ze gezamenlijk in het kabinet Van Agt I hadden gezeten.²¹⁹ Kamminga en Korthals stellen dat Van Aardenne en Wiegel in dat kabinet sterk op elkaar leunden. Het waren 'strijdmakkers', aldus Kamminga. Wiegel had veel respect voor de kennis en integriteit van Van Aardenne en zag hem op sociaaleconomisch gebied als steunpilaar. Dat de enquêtemissie voorts nadrukkelijk naar de 'besluiteloosheid' en controversiële 'blanco cheque', in Van Agt I wees, droeg er aan bij dat Wiegel zich het lot van Van Aardenne zeer aantrok.²²⁰

Doordat de positie van Van Aardenne in het kabinet was beschadigd stelt Kamminga dat er destijds gesproken is over het aanwijzen van een andere vicepremier: 'Op een gegeven moment was Van Aardenne zover dat het vicepremierschap kon worden overgenomen door een andere VVD-minister. Dat is er nooit van gekomen, want onmiddellijk brak onder de VVD-bewindslieden de pleuris uit over wie er in dat geval vicepremier moest worden. Er was geen duidelijke tweede man of vrouw.' Volgens Kamminga hebben enkele ministers daarnaast ook zeker impliciet geuit dat het beter zou zijn als Van Aardenne zou aftreden, hetgeen bij overleggen merkbaar was.²²¹ Volgens Korthals Altes is zowel een eventueel aftreden als het aanwijzen van een nieuwe vicepremier in het bewindsliedenoverleg van de VVD nooit ter sprake gekomen. Er gingen wel geruchten de ronde in de fractie en in de partij maar daar bleef het bij. De ministers zijn vierkant achter hem blijven staan.²²² Winsemius stelt dat, in ieder geval buiten bewindsliedenoverleggen om, de positie van Van Aardenne zeker informeel meerdere malen besproken is: 'Gijs was zeer geraakt en ook kwetsbaar'.²²³

²¹⁶ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 136-137.

²¹⁷ Ibidem, 188-189

²¹⁸ Gespreksverslag Wiegel.

²¹⁹ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 222; *De Volkskrant*, 11-8-1995.

²²⁰ Gespreksverslagen Kamminga en Korthals.

²²¹ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 178; Gespreksverslag Kamminga.

²²² Gespreksverslag Korthals Altes.

²²³ Mailwisseling Winsemius.

De RSV-affaire werd voor de VVD de eerste in een lange reeks affaires, resulterend in een verkiezingsnederlaag in mei 1986. De machtspositie van Van Aardenne als vicepremier in het kabinet was ernstig aangetast, dat zag iedereen, erkent ook Wiegel. Om dit vacuüm op te vullen werd Nijpels, terwijl hij fractieleider was, steeds vaker als eerste aanspreekpunt door premier Lubbers gebruikt. Een haast onmogelijke dubbelrol doordat het leiderschap in het kabinet was weggefallen. De positie van Nijpels in zijn fractie zou mede hierdoor ernstige schade oplopen. Met de RSV-affaire begon er daarnaast een kloof te ontstaan tussen VVD-fractie en haar ministers. Nijpels zou uiteindelijk treffend concluderen: 'Het RSV-virus vrat iedereen in de VVD aan.'²²⁴ De gevolgen voor de VVD behoren niet tot de reikwijdte van dit onderzoek en voor een uitvoerige analyse kan worden verwezen naar literatuur over de geschiedenis van de VVD. De problemen zijn echter wel tekenend voor de manier waarop men nu naar de affaire terugkijkt. Het werd een kantelpunt voor de VVD. Achteraf is dan ook vrijwel iedereen van mening dat Van Aardenne af had moeten aftreden. Dat had zowel hemzelf als zijn partij veel leed bespaard.²²⁵

²²⁴ Gespreksverslagen Nijpels, Kamminga en Korthals-Altes; Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 52; Bos, *Verloren Vertrouwen*, 200.

²²⁵ Gespreksverslagen Korthals, Korthals Altes, Nijpels en Kamminga.

Hoofdstuk 9

Het voorwaardelijke vertrouwen van het CDA

Door het 'voorwaardelijke groene licht' van De Vries bleef de vraag of Van Aardenne nog wel het vertrouwen genoot van de grootste coalitiepartij in de lucht bleef hangen. Korthals betitelt het nu als 'flauw', 'buitengewoon pijnlijk' en 'ongelukkig'. *De Volkskrant* concludeerde: 'Vertrouwensrelatie met de Kamer blijft in ieder geval tot en met het grote RSV-debat in februari zweven boven het politiek functioneren van de minister van Economische Zaken. Tot die tijd legt het voorwaardelijk groen van het CDA een zware hypotheek op het functioneren van Van Aardenne.'²²⁶ De VVD had de opstelling van het CDA destijds nooit moeten accepteren, aldus Kamminga. Nijpels geeft aan dat het een afweging van De Vries en hemzelf was om de behandeling van de enquête over ruim 2,5 maand uit te smeren. Uiteindelijk heeft dit door het voorwaardelijke vertrouwen van het CDA averechts gewerkt omdat met name de PvdA bloed rook en ongestoord maandenlang zout in de open wond kon strooien.²²⁷

Het CDA worstelde met de kwestie. De partij viel, aldus Korthals Altes en Nijpels, op bepaalde vlakken niet stabiel te noemen. De fractie was verdeeld en de Vries moest laveren tussen belangen. De Vries zou in het beginstadium betrokken zijn geweest bij het opstellen van de verklaring van Van Aardenne. Journalisten beweerden later dat Van Aardenne 'onaangenaam verrast' was door de uiteindelijke toon die De Vries aansloeg.²²⁸ Pieter Winsemius stelt dat hijzelf, Koos Rietkerk en Korthals Altes aan de vooravond van het eerste debat bij De Vries, die aldus Winsemius ernstig twijfelde, langs zijn geweest om hem te overtuigen: 'Dat lukte slecht, De Vries is een nogal standvastig persoon. Ik heb hem toegezegd een speech voor hem te schrijven waarin hij zijn standpunt verwoordde. Dat nam niemand op dat moment serieus maar ik heb die brief wel geschreven en laten afleveren. Bert ging tot onze vreugde daarin mee.'²²⁹

Het CDA liet de VVD vervolgens bungelen en dat was met name in de beeldvorming dodelijk. Eind januari liet De Vries optekenen dat 'voorwaardelijk' pas 'onvoorwaardelijk' kon worden als na het laatste debat, gepland voor begin maart, zou blijken dat Van Aardenne nog vertrouwen genoot. Het *Nieuwsblad van het Noorden* stelde: 'Wellicht langere proeftijd voor Van Aardenne.' En vervolgde: 'Van Aardenne zal nog even als aangeschoten wild door het leven moeten.'²³⁰ De opstelling van het CDA leverde de nodige irritatie op binnen de VVD. In aanloop naar het laatste

²²⁶ *De Volkskrant*, 21-12-1984.

²²⁷ Gespreksverslagen Kamminga en Nijpels; *De Volkskrant*, 7-3-1985.

²²⁸ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 188-189; Gespreksverslag Korthals Altes.

²²⁹ Mailwisseling Winsemius.

²³⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 31-1-1985.

debat werd, aldus Nijpels, nadrukkelijk druk uitgeoefend om te voorkomen dat de positie van Van Aardenne andermaal in opspraak zou komen.²³¹ Het CDA volstond vervolgens in dat debat met de enigszins magere stellingname dat men geen noodzaak zag voor het 'rollen van koppen.'²³² Columnist Frits van der Poel stelde: 'Wat eerst nog maar een veronderstelling was, is van de week in het RSV-debat zonneklaar gebleken: Het CDA is er alles aan gelegen dat vicepremier Van Aardenne als aangeschoten wild blijft zitten waar hij zit.' Volgens Van Der Poel bleef de partij 'tactisch stil' waardoor het net genoeg deed om Van Aardenne 'in het zadel te houden'.²³³

Premier Lubbers liet weinig van zich horen. *De Volkskrant* kopte in januari: 'Lubbers sloopt VVD-front': 'Langzaam maar zeker wordt duidelijk hoe zwaar het CDA de VVD laat bloeden voor de RSV-zaak. Zoals ook duidelijk wordt dat die affaire niet alleen een verliezer heeft opgeleverd in de persoon van de liberale vicepremier Gijs van Aardenne, maar ook een winnaar. En die heet Ruud Lubbers. Volgens de beste confessionele tradities haalt de premier bij de aangeslagen bondgenoot nu het onderste uit de kan. En dat gaat zonder pardon.'²³⁴ Meijer (PvdA) beschuldigde Lubbers ervan verantwoordelijk te zijn voor de 'geleidelijke sloop' van de minister omdat hij, door zich koest te houden, had toegestaan dat deze een 'speelbal tussen de regeringspartijen' werd.²³⁵

In aanloop naar de debatten eind februari eiste Nijpels publiekelijk dat Lubbers nadrukkelijk zijn vertrouwen zou uitspreken. Dit gebeurde, al bleef het zuinig. Waar hij in eerste instantie volstond met de woorden: 'Ik ben er echter van overtuigd dat het aanvaardbaar is voor het kabinet als minister Van Aardenne zijn werk kan voortzetten ondanks de kritiek over dingen uit het verleden. Die kritiek is natuurlijk fors.' Voegde hij daar, andermaal op aandringen van Nijpels, aan toe: 'Natuurlijk heb ik vertrouwen in Van Aardenne.'²³⁶ Van der Poel concludeerde dat de rol van Lubbers paste binnen de 'CDA-opstelling': 'Laat het aangeschoten wild maar zitten en maak het vooral niet af...De VVD blijft met het electoraal risico zitten en de macht van Lubbers is aanzienlijk toegenomen.'²³⁷

Over de houding van Lubbers zei van Aardenne later: 'Lubbers is me nooit afgevallen, maar hij keek de kat uit de boom en begon me erg laat te steunen. Hij heeft afgewacht: zou ik het niet redden, dan had hij ook geen poot uitgestoken.'²³⁸ Vlak voor zijn dood voegde hij daar in een interview aan toe: 'Ik heb hem nooit gevraagd mij te helpen. Ik vond dat ik het zelf moest doen....Ik snap wel dat Lubbers niets deed. Dat hoort bij de politiek, de regel van het machtsspel zijn heel eenvoudig: je probeert gebruik te maken van fouten en foutjes van je tegenstander.' Het was, aldus

²³¹ Gespreksverslag Nijpels.

²³² Bos, *Verloren Vertrouwen*, 193.

²³³ *Het Vrije Volk*, 2-3-1985.

²³⁴ *De Volkskrant*, 29-1-1985

²³⁵ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 193.

²³⁶ *Handelingen Tweede Kamer 1984-1985*, 27-2-1985 (54ste vergadering), 3650-3651.

²³⁷ *Het Vrije Volk*, 2-3-1985.

²³⁸ Hoedeman, *Wiegel en het spel om de macht*, 136-137.

hem, 'verdomd slim'.²³⁹ Korthals Altes beschrijft dat het optreden van Lubbers voor frustratie heeft gezorgd bij de VVD-ministers. Dat Lubbers als minister verantwoordelijk was geweest voor de eerste steunpakketten aan RSV, en later als fractievoorzitter van het CDA het beleid overeind hield, was extra zuur.²⁴⁰

Bewust of onbewust, aldus meerdere VVD'ers heeft het CDA zeker gepoogd om de crisis slim en strategisch uit te spelen. Van Aardenne op zijn plek houden verzwakte immers de VVD.²⁴¹ Bijna vier jaar later vergeleek *de Leeuwarder Courant* de wijze waarop de VVD omging met de paspoortaffaire en de rol van CDA-minister Van den Broek met de CDA-houding t.o.v. Van Aardenne. CDA'ers zouden het schandalig vinden dat de VVD moedwillig meewerkte aan het beschadigen van het imago van hun minister. De krant stelde: 'De opstelling van de VVD doet overigens sterk denken aan de manier waarop het CDA in 1984 de liberale minister van Economische Zaken, Gijs van Aardenne, politiek monddood maakte. Ook Van Aardenne stond bekend als een goede minister, maar na de RSV-affaire...kon deze minister door de opstelling van het CDA slechts verder als aangeschoten wild....Het 'voorwaardelijk groene licht' dat De Vries Van Aardenne toen gaf, lijkt verdacht veel op het 'groene knipperlicht' van de VVD voor Van den Broek.'²⁴²

²³⁹ Bos, *Verloren Vertrouwen*, 201.

²⁴⁰ Gespreksverslag Korthals Altes.

²⁴¹ Gespreksverslagen Wiegel en Korthals Altes

²⁴² *Leeuwarder Courant*, 9-12-1988.

Conclusie

Het 'onaanvaardbaar' werd de belangrijkste pijler achter het drama. Zonder de nadrukkelijke keuze voor het gebruik van deze term is het maar de vraag of Van Aardenne 'aangeschoten wild' was geworden. Met name VVD'ers, alsmede enkele media, waren van mening dat de enquêtecommissie hiermee haar hand overspeelde. 'Hun Gijs' werd bij voorbaat aan het kruis genageld terwijl, aldus hen, een oordeel over zijn integriteit aan de Kamer gelaten had moeten worden. Vanuit de positie van de VVD valt die opvatting zeker te begrijpen. Het beeld wat ontstond viel niet meer te bevechten en stond een onbevooroordeelde afhandeling in de weg. De progressieve oppositie, aangevoerd door Den Uyl, werd op een presenteerblaadje een buitenkans aangeboden om het de vicepremier en de coalitie wat moeilijker te maken. Het CDA complementeerde het drama door slechts 'voorwaardelijk vertrouwen' uit te spreken.

Telegraaf-columnist Lunshof had het bij het rechte eind door te stellen dat door de woordkeuze van de commissie, de RSV-affaire, bewust of onbewust, een 'Van Aardenne-affaire' werd. Dat Lubbers achteraf stelde dat de term op hem wat 'griezelig' overkwam en vervolgens zijn eigen leven ging leiden is in dat kader tekenend. De aandacht van politiek en media spitste zich nadrukkelijk toe op dat ene woord. Het heeft weinig zin om met terugwerkende kracht de essentie van die formulering ter discussie te stellen. Dat kan namelijk ook niet zonder oog te hebben voor de context waarin het tot stand kwam, de krachtenvelden die daarbij een rol hebben gespeeld en vervolgens voor de wijze waarop men het politiek afhandelde. Vanuit historisch perspectief zijn dat veel interessantere vragen.

De vraag is bijvoorbeeld opgeworpen of er politieke afwegingen hebben meegespeeld in de eindfase van de enquêtecommissie. Het ontkennen daarvan is misschien nobel maar weinig realistisch. Dat men op voorhand vreesde voor de geslepenheid van Van Dam en hem daarom passeerde als voorzitter, en dat Tazelaar erkent dat zowel hijzelf als Van Dam verrast waren dat Joekes zich in het presidium niet sterker verzette tegen de terminologie, geeft aan dat men zich zeker bewust was van de politieke lading die het onderzoekswerk kon hebben. Voor Kamerleden die in een enquêtecommissie opereren spelen er altijd, in meer of mindere mate, politieke belangen mee. Dat is geen probleem en inherent verbonden aan het gebruik van het middel en de positie daarvan in ons democratisch systeem. Verwacht mag worden dat politieke belangen elkaar in evenwicht houden.

In dat kader spreekt Eshuis van een 'bedrijfsongeval' in de VVD, en van die theorie valt wat te zeggen. In zowel het voor- als naspel ging het fout. Mogelijk dat Joekes zich had moeten realiseren dat, ongeacht zijn 'objectieve' bedoelingen, hij, door in het presidium zijn instemming te verlenen, eraan bijdroeg dat zijn minister in gevaar werd gebracht. Die overweging kan echter niet los worden

gezien van de context van de situatie. De druk die vanuit de partij op hem werd uitgeoefend om te waken voor 'het politieke spel' en de hand die werd uitgestoken om hem daarbij te ondersteunen had een averechts effect. Joekes groef zich in, mogelijk met oogkleppen op voor de krachtenvelden, de invloed van zowel politiek als media, die zich rondom de commissie begonnen te ontwikkelen. Doordat de VVD nog voor publicatie de aanval koos en voor Van Aardenne op de bres sprong, wat vanuit loyaliteitsoverwegingen nobel was maar tevens een averechts effect had, werd de kat op het spek gebonden. Onbewust werd het beeld gecreëerd dat de partij tegen iedere prijs de positie van haar vicepremier wilde beschermen.

Wat niet onderschat mag worden is dat de commissie pionierswerk deed. De commissie ging op weg met als missie waarheidsvinding maar had nog geen ervaring met de wijze waarop zowel media als Kamer de conclusies zouden overnemen en uitvergrooten. De ontwikkelingen stonden, tot verbazing van velen, vol in de schijnwerpers. Excentrieke persoonlijkheden als De Vries en Molkenboer droegen er aan bij dat de voortgang met spanning werd gevolgd. Dit creëerde verwachtingspatronen en de druk bouwde zich op waardoor, tegen de achtergrond van grote ontsteltenis is de samenleving over het decennialange overheidsfalen, het aanwijzen van een of meerdere verantwoordelijken onderdeel werd van de dynamiek. Als de RSV-enquête niet de eerste was geweest in een reeks van enquêtes had het waarschijnlijk heel anders gelopen en hadden naast Korthals, waarschijnlijk Joekes en mogelijk andere leden aangedrongen op een voorzichtigere en genuanceerdere weging van de terminologie. Laat onverlet dat de commissie staatsrechtelijk het volste recht had om haar termen te kiezen. Bij latere enquêtes zou er, met de ervaring van de RSV-enquête op het netvlies, echter veel bewuster worden gekeken naar de consequenties van bepaalde formuleringskeuzes.

De negatieve beeldvorming werd versterkt door de conclusies over het beleid van Van Aardenne, dat 'in chaos eindigde' en met name dat hij een 'blanco cheque' afgaf waarbij hij ook nog eens 'eigenmachtig' had gehandeld. Alhoewel er in de Kamer, van links tot rechts, begrip was voor het feit dat de minister slechts een pion was in decennia aan wanbeleid personifieerde hij in de beeldvorming het failliete overheidsbeleid. Inhoudelijke argumenten dat het juist Van Aardenne was geweest die de Kamer meerdere malen had proberen te weerhouden om opnieuw staatssteun te verlenen, verdwenen naar de achtergrond. De wijze waarop de kritieken over de blanco cheque tot stand kwamen zijn nog steeds voer voor discussie. Dat Van Aardenne eigenmachtig gehandeld zou hebben valt zeer te betwijfelen en het afgeven van de 'blanco cheque' viel hem in het licht van de maatschappelijke en politieke discussie eind jaren zeventig mogelijk minder te verwijten dan de conclusie van de commissie doet vermoeden. Specifiek vervolgonderzoek, zowel vanuit historisch en economisch perspectief, zal op dit vlak plaats moeten vinden.

De VVD had ervoor kunnen kiezen Van Aardenne eervol afscheid te laten nemen omdat zijn

positie onhoudbaar was geworden. Met terugwerkende kracht is dat echter 'makkelijk oordelen'. De RSV-affaire was het begin van een reeks aan problemen voor de VVD die zich als 'Murphy's law' opstapelden. In december 1984 was daar nog geen zicht op. De partij voelde zich overvallen en werd verlamd door gevoelens van intense onrechtvaardigheid en loyaliteit jegens haar vicepremier, hetgeen maakte dat er, doordat het momentum om af te treden passeerde, geen knoop werd doorgesneden. Van Aardenne was daarnaast zelf vastbesloten om te blijven zitten, daarbij aangemoedigd door zijn vriend Wiegel. Als de partij eensgezind achter haar vicepremier was blijven staan had de schade zich mogelijk nog beperkt, maar het beeld dat ontstond, dat er ook in zijn eigen partij openlijk werd getwijfeld aan zijn positie, bezegelde zijn lot.

Het RSV-trauma markeert een keerpunt in de parlementaire geschiedenis omdat partijen zich naderhand realiseerden, dat, wanneer men in de beeldvorming eenmaal 'aangeschoten wild' was geworden, aftreden onvermijdelijk werd. Na de RSV-affaire schoot dat zelfs meerdere malen door en werden bewindslieden door hun partij in een vroeg stadium teruggetrokken, vrezend voor een RSV-scenario. Het spanningsveld tussen loyaliteit jegens partijgenoten en imagoschade in de beeldvorming is dan ook een grijs gebied dat vaak tot pijnlijke dilemma's leidt. De conclusie dat de RSV-affaire net zo'n keerpunt vormt voor de wijze waarop men naar verkeerd informeren in relatie tot het vertrouwen van de kamer kijkt behoeft enige nuance. Daarmee wordt namelijk gesuggereerd dat deze situatie een onontkoombaar sluitstuk was van het moment waarop Van Aardenne de Kamer in 1980 verkeerd informeerde. Dat moment was een noodzakelijke voorwaarde maar zeker geen voldoende voorwaarde om van Van Aardenne 'aangeschoten wild' te maken. Het was het samenspel tussen de krachtenvelden en een legio aan factoren, zoals dat in deze scriptie is uiteengezet, dat daaraan bijdroeg.

De RSV-affaire getuigt derhalve ook van een bepaalde tragiek. De ironie waar Tjeenk-Willink op doelde, wordt vrij unaniem onderkent. De kaarten vielen verkeerd: het kabinet Van Agt-I was er niet uitgekomen, het middel parlementaire enquête werd voor het eerst ingezet en werd een mediaspektakel, het schortte in de afvaardiging van de VVD-commissieleden, er werden voorts enkele controversiële keuzes gemaakt door de enquêtecommissie en zijn partij vestigde de aandacht door de gekozen strategie nog meer op hem. Het politieke spel berust soms op louter toeval en kan hard en meedogenloos zijn. Het risico van het vak. Dat één goedbedoelde inschattingsfout hem, als gewaardeerd minister, fataal werd kwam voor een deel door pech, de pech dat hij zich als minister op het verkeerde tijdstip op de verkeerde plek bevond in de parlementaire geschiedenis. Dat zijn partijgenoten, 35 jaar na dato, en 25 jaar na zijn overlijden, nog steeds van mening zijn dat hij hoogst onrechtvaardig behandeld is, is een schrale troost. Zo stelde Wiegel, toen Van Aardenne in 1994 door Bolkestein werd voorgedragen als informateur voor het eerste kabinet Kok en velen dat als 'eerherstel' bestempelden: 'Er is geen sprake van eerherstel. Want zijn eer wás nooit aangetast.'

Literatuur- en bronnenlijst

Literatuur

- Berg, W.J.A. van den, *Kopstukken Van De VVD: 16 Biografische Schetsen: 40 Jaar Liberalisme in Nederland 1948-1988*. (Houten 1988).
- Bolkestein, Frits, L. van Kokanje, en Niels Kobet, *Cassandra Tegen Wil En Dank : Memoires*. (Amsterdam 2013).
- Bos, Anne, *Verloren Vertrouwen : Afgetreden Ministers En Staatssecretarissen 1967-2002*. (Amsterdam 2018).
- Bovend'Eert, Paul, *Ministeriële Verantwoordelijkheid*. Ars Aequi Cahiers. Staats- En Bestuursrecht dl. 9. (Nijmegen 2002).
- Dölle, A.H.M., *Het Recht Van Parlementaire Enquête*. Nederlands Parlementsrecht: Monografie (Groningen 1985).
- Hart, Paul 't, *Verbroken verbindingen. Over de politisering van het verleden en de dreiging van een inquisitiedemocratie* (Amsterdam 2001).
- Hoedeman, Jan en Jelly Renkema, *Hans Wiegel En Het Spel Om De Macht*. (Utrecht 1993).
- Joekes, Theo, Joost Heeke en Albert Reinders. *Man En Paard : Herinneringen*. (Meppel 1996).
- Koole, Ruud, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 Jaar Vrij En Verenigd : Geschiedenis Van De VVD-partijorganisatie 1948-1988*. (Houten 1988).
- Korte, Rudolf de, *Vrijheid in Gemeenschap. Memoires van een sociaalliberaal* (Soesterberg 2019).
- Loeffen, S.C. *Parlementair Onderzoek : Een Studie Van Het Onderzoeksrecht in Nederland, Het Verenigd Koninkrijk En De Verenigde Staten*. (Den Haag 2013).
- Lookeren-Campagne, Florentine van, 'Politiek of economisch falen? Het eerste kabinet- Van Agt en de steun aan het RSV-concern, 108-118, In: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2006* (Amsterdam 2006).
- Muller, Erwin en Nicolle Coenen, *Parlementair Onderzoek in Nederland*. (Den Haag 2002).
- Slijkerman, Diederick, 'Anne Bos, Verloren Vertrouwen. Afgetreden Ministers en Staatssecretarissen 1967-2002.' In: *BMGN - Low Countries Historical Review* 134 (2019).
- Vermeulen, André, *De Liberale Opmars: 65 Jaar VVD in De Tweede Kamer*. (Amsterdam 2013).
- Visscher, Gerard, 'Geen onderzoek met 'eene tegen het gouvernement vijandige strekking?': De parlementaire enquête in verleden en heden', 12-26, in: *Jaarboek Parlementaire geschiedenis 1999* (Amsterdam 1999).
- Visser, Rob K., *In Dienst Van Het Algemeen Belang: Ministeriële Verantwoordelijkheid en Parlementair Vertrouwen*. (Amsterdam 2008).
- Vonhoff, H.J.L., *Liberale Onder Één Dak : VVD: 50 Jaar Liberale Vereniging* (Den Haag 1998).
- Wolfram, Dirk, 'Witte pakken en integraalhelmen: waarheidsvinding in de tweede golf van parlementaire enquetes, 1983-2003', 63-73 in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2010* (Amsterdam 2010).

Overheidspublicaties

Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme. *Enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV) : Verslag Van De Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme (RSV). Dl. 2: Opkomst En Ondergang Van Rijn-Schelde-Verolme 1977-1983, 1983-1984* (Den Haag 1984).

Rijksvoorlichtingsdienst, *Samenvatting Beleid Kabinet Den Uyl 1973-1977*. (Den Haag 1977).

Websiteartikelen

Parlement.com, *Het Kabinet den Uyl (1973-1977)*, geraadpleegd via:

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uy1_1973_1977, geraadpleegd op: 28-4-2020;

Parlement.com, *onjuist/onvolledig informeren*, geraadpleegd via:

https://www.parlement.com/id/vjrzettlmypd/onjuist_onvolledig_informeren_tweede, geraadpleegd op: 15-5-2020.

Parlement.com, *vertrouwensregel parlement en kabinet*, geraadpleegd via:

https://www.parlement.com/id/vh8lnhrr6zzk/vertrouwensregel_parlement_en_kabinet, geraadpleegd op: 8-5-2020.

Kranten e.d.

Algemeen Dagblad

Leeuwarder Courant

Limburgsch Dagblad

Nieuwsblad van het Noorden

NRC Handelsblad

Het Parool

De Telegraaf

Trouw

De Volkskrant

Het Vrije Volk

Vrijheid en Democratie, ledenkrant VVD

VVD Expresse, wekelijkse uitgave VVD Tweede Kamerfractie

Kamerstukken en handelingen

Handelingen Tweede Kamer 1979-1980, 24-4-1984 (74ste vergadering).

Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 18-12-1984 (37ste vergadering).

Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 19-12-1984 (38ste vergadering).

Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 5-2-1985 (45ste vergadering).

Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 6-2-1985 (46ste vergadering).

Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 7-2-1985 (47ste vergadering).

Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 26-2-1985 (53ste vergadering).

Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 27-2-1985 (54ste vergadering).

Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 28-2-1985 (55ste vergadering).

Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 6-3-1985 (57ste vergadering).

Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 7-3-1985 (58ste vergadering).

Handelingen Eerste Kamer 1994-1995, 5-9-1995 (37ste vergadering).

Kamerstukken 1978-1979, dossier 14969: scheepsbouw en zware metaal in Nederland, brief van de minister van Economische Zaken d.d. 1-6-1979.

Kamerstukken 1984-1985, dossier 17817: enquête Rijn-Schelde-Verolme (RSV), nr. 27: lijst met antwoorden.

Overzicht gespreksverslagen

Gespreksverslag Maarten Engwirda (Telefonisch, 27-5-2020).

Lid RSV-enquêtecommissie, D66

Gespreksverslag Evelien Eshuis (ZOOM, 12-5-2020).

Lid RSV-enquêtecommissie, CPN

Gespreksverslag Jan Kamminga (ZOOM, 4-4-2019).

Partijvoorzitter VVD

Gespreksverslag Frits Korthals Altes (Telefonisch, 28-2-2019).

Minister van Justitie in Lubbers I, VVD

Gespreksverslag Benk Korthals (ZOOM, 19-5-2020).

Lid RSV-enquêtecommissie, VVD

Gespreksverslag Ed Nijpels (ZOOM, 29-4-2020).

Fractievoorzitter VVD-Tweede Kamerfractie

Gespreksverslag Rob Tazelaar (Telefonisch, 2-6-2020).

Lid RSV-enquêtecommissie, PvdA

Gespreksverslag Rob Visser, (Teams, 10-6-2020).

Auteur proefschrift *In dienst van het Algemeen Belang*

Gespreksverslag Hans Wiegel, (Telefonisch, 15-6-2020).

Minister van Binnenlandse Zaken en vicepremier in Van Agt I, VVD

Mailwisselingen

Paul Bovend'Eert

Hoogleraar staatsrecht

Marcel van Dam

Vicevoorzitter RSV-enquêtecommissie, PvdA

Pieter Winsemius

Minister van VROM in Lubbers I, VVD